श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्विठ्ठलेश्वरदीक्षितकृतविवृतिसमेतम् ।

तच्च

निम्नलिखितटिप्पण्यादियुतम् ।

लेखका ।	पृष्ठम् ।	लेखका ।	पृष्ठम् ।
श्रीपुरुषोत्तमानाम्	१	श्रीमुरलीधरभट्टानाम्	२९
श्रीवल्लभानाम्	१९	श्रीलाल्लूभट्टानाम्	३९

गुर्जरभाषानुवादसमेतम् ।

'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट' 'सुरतिस्थ धैर्यलाल व्रजदास सांकलीया, बी. ए., एल्एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां संशोध्य निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्री[illegible] ४४६ संवत् १९८१.

मूल्यमेकमुद्रिका ।

मुद्रितपुस्तकानि

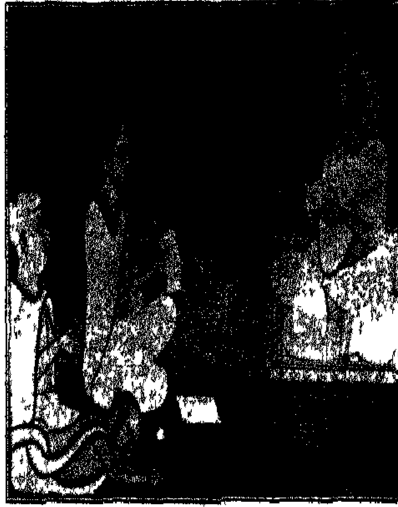
१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् । — रु १- ०-०
२ निरोधलक्षणम् । षड्विवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च । — रु १- ०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेत. । गुर्जरानुवादसमेतश्च । — रु १- ०-०
४ { जलभेद । चतुर्विवरणसमेत । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । } — रु १- ०-०
५ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् । — रु ०-१०-०
६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् । — रु १- ०-०
७ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविट्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् । — रु २- ८-०
८ श्रीमधुराष्टकम् । षड्विवरणसमेतम् । — अमूल्यम् ।
९ { प्रेमामृतम् । श्रीविट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । } — रु ०- ८-०
१० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता । — रु १- ०-०
११ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता । — रु २- ०-०
१२ त्रिविधनामावली । टीकासमेता । — रु १- ४-०
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रणीता । — रु २- ०-०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाश । श्रीपीताम्बरप्रणीत । — रु १- ०-०
१५ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च । — रु १- ०-०
१६ रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् । — रु १- ०-०
१७ मनोदूतम्-हृदयदूत च । गुर्जरानुवादसमेतम् । — रु ०- ८-०
१८ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् । — रु २- ०-०
१९ श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् । — रु ३- ०-०
२० भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्ति प्रथमाध्याय । श्रीकृष्णचन्द्रकृता । — रु १- ०-०
२१ भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्याय । ,, — रु ०- ८-०
२२ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेत च । — रु १- ०-०
२३ पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता । — रु १- ०-०
२४ नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेत च । — रु १- ०-०
२५ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् । — रु २- ०-०
26 Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras — Rs 1- 0-0

१. पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.
२. नडीयाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नडीयाद
३. चुनीलाल बुकसेलर, बडामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay

Published by Mulchandra Tulsidas Telivala B. A., LL. B., Vakil, High Court, Khakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी.

दामोदरदासजी कृष्णदासजी माधवभट्टजी

प्रादुर्भाव (चंपारण्य) सं १५३५ चैत्र कृष्ण ११ तिरोधानम् (काशी हनुमान घाट)

सं १५८७ आषाढ शुक्ल २

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणाः ।

प्राकट्य १७२४ भाद्रपदशुक्लदशमी, तिरोधानं १७८१ अनन्तव्रत् ।

लेखकारश्रीमद्गोस्वामिश्रीवल्लभाः ।

प्राकट्य संवत् १७२० कार्तिककृष्णद्वादशी ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्न ।

પદપદ્મરેણુ જેના હુણે ચિન્તાસન્તાનને
વારવાર પ્રણમુ તે નિજાચાર્ય સ્વકીયના.
નમીને શ્રીમદાચાર્ય પ્રભુ શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વર
નવરત્ન પ્રકાશમાં જે વાણી છે તે સેવીએ.

સિદ્ધાન્તરહસ્ય ગ્રન્થમા આત્મનિવેદન કરનારાઓને આત્મનિવેદન થતા પહેલાના દોષના નાશનો અને ત્યાર પછી દોષની અનુત્પત્તિનો (ઉત્પત્તિ ન થાય તેનો) ઉપાય ભગવાને કહ્યો છે બ્રહ્મસબધ કરવાથી સવ પૂર્વે થએલા દોષની નિવૃત્તિ અને સર્વ સમર્પણ કરવાથી ભવિષ્યમા થનારા દોષની અનુત્પત્તિ થાય છે તોપણ ત્યા કહેલો ઉપાય (આત્મનિવેદન) ભોગ સાધક હોવાથી માત્ર અલૌકિક ભોગ સિદ્ધ થવામા તે અનુકૂલ થાય છે સેવામા થતા પ્રતિબન્ધોનુ નિવારણ એ ઉપાય કરતો નથી, સેવાના પ્રતિબન્ધ દર ન થાય તો પછી સેવા આધિદૈવિક નજ થાય આધિદૈવિક સેવાની સિદ્ધિ ન થાય તો પ્રભુમા ચિત્તનુ પરોવાઈજવારૂપ માનસી સેવાનો અસભવ જ થઈ જાય

વળી, કાલ પ્રારબ્ધ અને સ્વભાવથી પ્રતિક્ષણ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે—ઉદ્વેગ—ભોગ અને પ્રતિબન્ધ (સાધારણ) સેવાફલગ્રન્થના વિવરણમા આપશ્રીએ 'ભોગ સવિઘ્ન તથા અલ્પ હોવાથી ત્યાજ્ય છે' એ શબ્દોથી લૌકિક ભોગની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે એના સ્વરૂપનોજ વિચાર બોધ્યો છે સાધારણ પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિના ઉપાય તરીકે બુદ્ધિને જ જણાવી છે, પણ ઉદ્વેગની નિવૃત્તિનુ સાધન કાંઈ પણ કહ્યુ નથી જોકે 'અતત્ત્વનિર્ધાર' અને 'અવિવેકને' પ્રતિબન્ધના સાધક કહેલા હોવાથી એના પ્રતિયોગી તત્વનિધાર અને વિ-વેક એ સર્વ પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિના સાધન તરીકે સૂચિત છે, તોપણ તત્વનિર્ધારના સ્વરૂપનુ વિવેચન સક્ષેપમા ક્યાહિ પણ કહેલુ નથી વિવેકધૈર્યાશ્રયમા વિવેકનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે તોપણ તેનુ વિવેચન આશ્રયના શેષ—અગ તરીકે કહેલુ છે, સેવાના શેષ તરીકે નિરૂપણ કર્યું નથી

આ સવનો વિચાર કરી આધિદૈવિક સેવાની સિદ્ધિને માટે ત્રણે પ્રકારના પ્રતિબન્ધન નાશના હેતુ સક્ષેપમા આપશ્રી જણાવે છે 'હેતુનો—કારણનો નાશ થાય તો કાર્યનો નાશ થાય એ નિયમાનુસાર એ પ્રતિબન્ધોના હેતુભૂત ચિન્તાના નાશનો ઉપાય ઉપદેશે છે, તેનુ અનુ સધાન કરતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ નવરત્નનુ વ્યાખ્યાન આરભે છે આચાર્યશ્રી ચિન્તા ન કરવી એમ અત્ર આજ્ઞા કરે છે, પણ સ્વભાવને લઇને પ્રાપ્ત થતી ચિન્તા અનિવાર્ય છે—દૂર ન થઈ શકે તેવી છે—આ કારણથી ચિન્તાનુ સ્વરૂપ અન્યજ—જુદુ જ છે એમ નિશ્ચય કરીને તેની નિવૃત્તિના ઉપાયનો ઉપદેશ કરતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ મગલાચરણ કરે છે

ચિન્તાશબ્દ સ્મરણનામક મનોવ્યાપારમા યોગરૂઢ છે ચિન્તાશબ્દનો સામાન્ય રીતે યૌગિક તથા રૂઢ અર્થ મનનો વ્યાપાર જેને આપણે સ્મરણ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે છે 'चिति स्मृत्याम्' એ ધાતુનુ ભાવવાચકનામ ચિન્તા થાય છે (અમર) કોશમા પણ ચિન્તાના પર્યાય તરીકે સ્મરણ આધ્યાન કહ્યા છે અર્થાત્ ચિન્તા એટલે સ્મરણ અથવા સ્મૃતિ આ સ્મૃતિ તો પ્રયત્ન વિના પણ સદૃશ પદાર્થના દર્શનથી, અદૃષ્ટથી ચિન્તા આદિના બીજના જ્ઞાનથી ત્યારે ત્યારે થયા જ કરે છે, તેથી તેનુ નિવારણ શક્ય નથી વળી, આ પ્રકારની ચિન્તા

સ્મરણ કરવાનો જો નિષેધ માનીએ તો પછી 'નિવેદનનુ સ્મરણ કરવુ જોઇએ' એ આગળ આજ ગ્રન્થમા જે કહ્યુ છે તેનો વિરોધ આવે તેથી અહી ચિન્તાનો નિષેધ સ્મૃતિના અર્થમા નથી ચિન્તા ન કરવી એમ આચાર્યશ્રીએ આજ્ઞા કરી એથી એમ ન સમજવુ કે ચિન્તા અર્થાત્ સ્મરણ જ ન કરવુ અથાત્ ચિન્તાનો અર્થ સ્મૃતિ વા સ્મરણ અત્ર નથી પરતુ શાસ્ત્રમા જ્યારે કોઈ વિષયના વિચારના આરભ કરતી વખતે 'હવે આનો વિચાર કરાય છે' એવો પ્રયોગ જોવામા આવે છે, તેથી ચિન્તાનો અથ પ્રયત્નસહિત સ્મરણ વા વિચાર એમ સમજવુ એ ચિન્તામા અમુક અવસ્થાને લઇને તેનો ગોણ વિશેષ અર્થાત્ 'આવી સ્થિતિમા મારૂ શુ થશે' એ પ્રકારનો વિચાર અહી ચિન્તાશબ્દથી સૂચવ્યો છે અર્થાત્ ચિન્તા શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સ્મરણ થાય છે આ સ્મરણ તો એના કારણને લઇને થયા જ કરે છે તેથી તેનુ નિવારણ થઈ શકતુ નથી તેથી અહી સ્મરણના અથમા ચિન્તાનો નિષેધ નથી પણ ચિન્તા એટલે વિચાર, એ વિચાર પણ 'આ સયોગમા મારૂ શુ થશે' એ પ્રકારે જે થાય છે તે અર્થમા શ્રીમત્પ્રભુચરણ ચિન્તાશબ્દનો પ્રયોગ કરે છે એ ચિન્તાના સતાન **પરપરા**—તેનુ નિવારણ કરનાર જેના ચરણકમલની રજ છે, એવા પોતાના આચાર્ય શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણને વારવાર, જ્યારે જ્યારે ચિન્તા થાય, ત્યારે ત્યારે તેની નિવૃત્તિને માટે કાયાથી વાણીથી અને મનથી નમન કરૂ છુ આથી એમ સમજવુ કે જે તદીય છે તેમને આવી ચિન્તા નિવૃત્ત કરવાનુ પહેલુ સાધન કાય વાણી અને મનથી શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણને નમન કરવુ એજ છે

હવે નવરત્નમા આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે જેમણે નિવેદન કર્યુ છે, તેમનો તો ધર્મ છે કે તેમણે ચિન્તા કરવી નહી, તેમ બ્રહ્મસબધ અથવા નિવેદન એ ભગવદ્ધર્મના આચરણમા અધિકાર અર્પે છે તેથી ભગવદીય થયા પછી ચિન્તા જે પ્રકારે ઉદ્ભવે છે તે પ્રકાર કયો ? સિદ્ધાન્તરહસ્યમા બ્રહ્મસબધ કરવાથી સવ દોષની નિવૃત્તિ અને સમર્પણ નહી કરેલી વસ્તુના ત્યાગથી ભવિષ્યમા થતા દોષની અનુત્પત્તિ થાય છે એમ વ્યવહારને અનુકૂલ ગૌણ ધર્મનો ઉપદેશ કરીને લોકિક અલૌકિક **નિર્વાહના** પ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે રીતે પ્રતિક્ષણ ભગવાનનુ **અનુસધાન** કરનારાઓને આલોક અને પર લોકની ચિન્તાનુ કારણ નહી રહ્યાથી કયા પ્રકારે આવા ભગવદીયને ચિન્તા થાય છે કે જેની નિવૃત્તિને માટે આચાર્યશ્રી નવરત્ન પ્રકટ કરે છે ? અર્થાત્ ભગવદીયને ચિન્તા કેમ જ થાય ? અથાત્ જે ભગવદીય છે તેને ચિન્તા ન થવી જોઇએ

તથાપિ ભગવદીયને પણ ચિન્તા તો થાય છે તેથી તેવાઓને જે પ્રકારની ચિન્તા થાય છે તેનો પ્રકાર કહે છે, નિવેદન અધિકારરૂપ છે તે તથા તેનો પ્રકાર કોઇ પણ **પ્રકરણ** ગ્રથમા કહેલો નહી હોવાથી, તે પ્રકાર કહીને, નિવેદન આવશ્યક છે એમ દૃઢ કરવાને, જેમને લોકિક ચિન્તા નથી તે ભગવદીય છે એમ તેમના સ્વરૂપનો બોધ કરવાને પ્રથમ ઉપર ઉપરથી જે રીતે ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકાર કહેવાને ચિન્તાની ઉત્પત્તિના હેતુ કયા છે તે આપશ્રી તપાસે છે

જેમણે પ્રભુને આત્મનિવેદન કર્યું છે તે ભગવાનનુ ભજન કરવામા યોગ્ય છે, બીજા નહી હવે જેમણે નિવેદન કર્યું છે તેમને તો આલોક કે પરલોકનો કોઈ પણ પદાથ સમર્પણ કયા વગરનો રહેતો નથી હવે જ્યારે સર્વ જ પ્રભુને નિવેદન થયુ તો પછી દેહાદિનો નિર્વાહ શાથી કરવો ? નિવેદન થએલા પદાથથી કરવો કે બીજાથી ? સિદ્ધાન્તરહસ્યમા કહેલી રીતિથી ચિન્તા સભવતી નથી, તોપણ શરીર આદિની યાત્રાના નિર્વાહનો પ્રકાર ત્યા કહેલો નથી, તેથી જે લોકો અનન્ય થઇને મારૂ ચિન્તન કરે છે તેવા મારામા નિત્ય **અભિયુક્તોને** હુ **યોગ ક્ષેમ** વહન કરૂ છુ એ ભગવદ્વાક્યમા કહેલા નિર્વાહ પ્રકારમા પ્રાપ્ત થતા **વિકલ્પાત્મક** હેતુને લઇને ચિન્તા સભવે છે તેની નિવૃત્તિ માટે આચાર્યશ્રી નવરત્ન પ્રકટ કરે છે

આ પ્રકારે ચિન્તાના સભવના હેતુનુ વિકલ્પે ઉદ્ભાવન કરી તેનો **પરિહાર** આપશ્રી કરે છે પ્રથમ પક્ષ એ છે કે આત્મનિવેદીએ દેહાદિનો નિર્વાહ નિવેદન કરેલા પદાર્થથી કરવો આ પક્ષ યોગ્ય નથી જે વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન થઈ તે પ્રભુની થઈ તેથી તેવી પ્રભુની વસ્તુ પ્રભુની ઇચ્છા વિના ગ્રહણ કરી શકાય નહિ તેમ પ્રભુની ઇચ્છા એ પણ જાણવી અશક્ય છે એકાદશ સ્કધના ઓગણીશમા અધ્યાયમા આત્મનિવેદીઓના ધર્મ 'श्रद्धामृत' એ વાક્યોમા ઉપદેશ્યા છે, અને તે ધર્મોનુ પાલન શરીરની સ્થિતિ વિના સભવતુ નથી, તેથી શરીર સ્થિતિનો નિર્વાહ નિવેદન કરેલા પદાર્થથી જ કરવો એમ એ ભગવદુપદેશનુ તાત્પર્ય સમજાય છે આથી પ્રભુની ઇચ્છા જાણવી શક્ય છે એમ કહી શકાય નહિ વસ્તુત ઇચ્છા પ્રભુની તેવી હોય તોપણ જે સેવક છે તેનો તો પ્રભુના પદાર્થનો ઉપયોગ ઉચિત ન જ કહેવાય ભગવાનના વાક્યના તાત્પર્યના અજ્ઞાનને લઇને સેવક જો તત્પદાર્થનો ઉપયોગ કરે તો તે અનુચિત જ કહેવાય તેથી પ્રભુની ઇચ્છાનુ જ્ઞાન હોય તો પણ પ્રત્યક્ષ આજ્ઞાના અભાવમા સ્વત તેમ કરે તો ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ એવા સ્વાતન્ત્ર્યનો સભવ હોવાથી ભગવત્પદાર્થનો ઉપયોગ સ્વનિર્વાહમા સેવકને કરવો ઉચિત નથી

તદીયના દેહાદિનુ પોષણ તદીય અર્થથી થાય તો તેમા દોષ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ જેને આત્મનિવેદન કર્યુ છે, તે તદીય, અર્થાત્ ભગવાનનો થયો તેના, દેહાદિ પણ ભગવાનના થયા તો પણ તેમા સ્વત્વનુ અભિમાન, એ દેહાદિ મારા છે એમ ભાન, દૂર થયુ નથી તેથી જો સેવક પોતાના દેહાદિનો નિર્વાહ તદીય ભગવાનના પદાર્થથી કરે તો તેમા દોષ આવે દેહાદિ ભગવાનના થયા છે અને ભગવાનને તત્પોષણ નિજ પદાર્થથી ઇષ્ટ છે એ જાણવુ અશક્ય છે

આ પ્રકારે જેમણે પ્રભુને સર્વ સમર્પણ કર્યું છે તેમા ચિન્તા થાય કે પ્રભુને સર્વ નિવેદન તો કર્યું, તથાપિ પ્રભુના સેવારૂપ ધર્મની સિદ્ધિ દેહ વિના થાય નહિ, તેથી એ દેહનુ રક્ષણ તો કરવુ, પણ દેહનુ રક્ષણ શાથી કરવુ એ પ્રશ્ન છે પોતે સર્વસ્વ નિવેદન કર્યુ છે એટલે પોતાનુ તો કાઇ રહ્યુ નથી, તો પછી પ્રભુને નિવેદન કરેલા પ્રભુના પદાર્થથી સ્વદેહાદિનો નિર્વાહ કરવો ? પ્રભુની ઇચ્છા શુ હશે તે કેમ જણાય ? તેમ સમર્પિત થયલા દેહાદિ ભગવાનના છે તેથી ભગવાનના દેહાદિનુ પોષણ ભગવાનને સમર્પણ કરેલા ભગવાનના પદાર્થ કરવુ એમ પણ સ્વીકારવામા દોષ આવે છે પ્રથમ તો સમર્પણ કરેલા દેહાદિમાથી પોતાપણુ દૂર થયુ નથી તો પછી એ ભગવાનના છે એમ કેમ માની શકાય ? ભગવાને તે પોતાના કર્યા છે એમ પણ પ્રભુની ઇચ્છા કેમ જાણી શકાય આ પ્રકારે નિવેદન કરેલા પદાર્થથી દેહાદિનો નિર્વાહ કરી શકાય નહિ કારણ દેહાભિમાન હોય તોજ તેના નિર્વાહનો પ્રયત્ન થઈ શકે બન્ને પ્રકારે આમ દેહનિર્વાહ ન બને તો દેહ ટકી શકે નહિ તેથી ભજન બનવુ જ અશક્ય થાય, તો નિવેદનાદિક વ્યર્થ થાય, ત્યારે આ માર્ગનો જ ઉચ્છેદ થાય ભગવાને એકાદશસ્કધમા ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતાને માટે આત્મનિવેદનપૂર્વક તે કરવાનુ કહ્યુ છે નહિ તો સાધારણ ભક્તિ તો એકાદશ અધ્યાયમા પણ કહી છે તેનાથી અધિક મહદ્ભિમૃગ્ય ભક્તિ તો આત્મનિવેદી જ કરી શકે નિવેદન કરવુ એનુ તાત્પર્ય એજ કે નિવેદિત પદાર્થમાથી સ્વસત્તા છોડવી તો જેમ દેહ વ્યતિરિક્તમા મમતા છુટે છે તેમ દેહમાથી પણ છુટે ત્યારે તે દેહના નિર્વાહની ચિંતા થવી ન જોઇએ, અને જો દેહનિર્વાહની ચિંતા થાય તો દેહાભિમાન નથી ગયુ, અને જ્યારે દેહમા સ્વસત્તા વિદ્યમાન હોય તો મહદ્ભિમૃગ્ય ભક્તિનો અધિકાર સિદ્ધ નથી થતો, અધિકાર સિદ્ધ થતા દેહના નિર્વાહનુ ઠેકાણુ ન હોવાથી ભક્તિ બની શકતી નથી એમ उभयत पाश જેવુ થાય છે ત્યા આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે आत्मनिवेदन એકાદશ સ્કધમા दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् એ શ્લોકથી કહ્યુ છે પરમેશ્વરને નિવેદન એટલે તેના ઉપયોગમા આવે એમ समर्पण કરવુ એ બધા ધર્મો ભગવાનને પ્રસન્નતાસપાદક કહ્યા છે બીજી જગ્યોએ ભક્તિના પરમ કારણ તરિકે

आत्मनिवेदन કહ્યુ છે તેમા બલિરાજા વિગેરેયે તે કર્યાના દાખલા આપ્યા છે તેથી ભક્તિ માર્ગમા તે અવશ્ય કર્ત્તવ્ય છે તે શ્રીગુસાઇજી પણ साक्षात् શબ્દથી ગોકુલેશભજનાધિકારરૂપ કહે છે एव धर्मैर्मनुष्याणाम् એ શ્લોકમા ધર્મો એ મનુષ્યોનુ વિશેષણ છે તેથી મનુષ્યપણુ આત્મનિવેદનમા કારણ થાય એમ શકા ન કરવી કારણ કે મનુષ્યત્વમા જ ઉપર કહ્યા ધર્મો ક્ષીણ થાય તો પછી आत्मनिवेदिने તે કર્ત્તવ્ય રહે નહિ, પણ તે તો અત્રે અધિકારરૂપ હોવાથી આત્મનિવેદન પછી જ ભગવદ્ધર્મોનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે જેમ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય એ ત્રણેને વૈદિક કર્મોનો અધિકાર છે, છતા ગાયત્રીમત્રની દીક્ષાથી સસ્કાર થતા પહેલા તે કર્મો કરવાની તેની યોગ્યતા થતી નથી, તેમ મનુષ્યત્વથી ભક્તિનો અધિકાર देवासुरो मनुष्यो वा એ શ્લોકમા કહ્યો છે को नु राजन् इद्रियवान् એ શ્લોકમા ઇંદ્રિયોવાલાને ભજવાનો અધિકાર છે એમ કહ્યુ છે તો પણ પરમ ઉત્તમ ભક્તિતો आत्मनिवेदन પછી જ થઈ શકે છે તેથી જ ભગવાન् आत्मनिवेदिनाम् એ ભક્તિના વિશેષણ તરિકે પદ યોજે છે જેમ ગાયત્રીનો મત્ર એક એક દ્વિજને વૈદિક કર્મનો અધિકાર સપાદક છે, તેમ નિવેદન પણ દરેકે પોતાના અધિકાર તરીકે કરવુ આવશ્યક છે પતિયે કરેલુ સ્ત્રી પુત્રાદિકનુ નિવેદન તેના અભિમાનના ત્યાગરૂપ છે પણ સ્ત્રી પુત્રાદિકના અધિકારનુ તે સપાદક નથી વલી જેમ ગાયત્રીમત્ર અધિકારસપાદક છતા તેને ભિક્ષાદિક દેહ નિર્વાહમા બાધક થતો નથી, તેમ નિવેદનપ્રકાર પણ દેહાદિ નિવાહનો બાધક થતો નથી તેથી નિવેદિત પદાર્થથી દેહનિર્વાહ કરતા ઉપર કહેલ उभयत पाशानो સભવ ન થતા સુખેથી દેહ નિર્વાહપૂર્વક ભગવદ્ભજન થઈ શકશે

ઉપર કહેલા શકા સમાધાન પછી પણ ભગવાનને નિવેદિત વસ્તુથી નિર્વાહનો પક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પણ પ્રભુની કહી વસ્તુ સ્વવિનિયોગમા કેમ લેવાય એ શકાના સમાધાનમા નિવેદનાદિકના સ્વરૂપનુ વિવેચન કહે છે સ્વસત્તા છોડી બીજાની સત્તા તે વસ્તુ ઉપર દાખલ કરવી એ દાન કહેવાય, અને તે વસ્તુ બીજાની થતા તેનો પોતે ઉપયોગ ન કરી શકે છતા તેનો ઉપયોગ કરે તો दत्तापहार નામનો દોષ થાય છે નિવેદન એટલે તદીયત્વાનુસધાન, આ આપનુ છે એમ કહેવાથી તેમા પોતાની મમતા દૂર થતા સ્વત્વાભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે પણ સ્વસત્તા તેમાથી દૂર થતી નથી, તેથી દાન કરતા નિવદન અત્યત વિલક્ષણ છે તેમ હોનાથી નિવેદિત પદાર્થથી નિવાહ થઈ શકશે એટલે પ્રથમ કહેલ તેની આજ્ઞા વગર તેની વસ્તુનો ઉપયોગ સ્વધર્મબાધક થાય છે એમ ચિંતા થવાનો સભવ, દાન અને નિવેદનનો અર્થ સમજ્યા પછી, નહિ રહે આ બેમા ઉપર કહેલ ભેદ ન માનીએ તો શાસ્ત્રમા અનિવેદિત ન લેવુ અને નિવેદિતથી નિર્વાહ કરવાના જે વચનો મળે છે તેનો પ્રકોપ થશે नैवेद्यशेष तुलसीविमिश्र विशेषत पादजलेन सिक्तम् । योऽश्नाति नित्य पुरतो मुरारे प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥ षड्भिर्मासोपवासैश्च यत्फल परिकीर्त्तितम् । विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन तत्फल भुञ्जत कलौ ઇત્યાદિ હરિવલ્લભસુધોદયમા કહ્યુ છે पादोदक पिबेन्नित्य नैवेद्य भक्षयेद्धरे ઇત્યાદિ ગરુડ પુરાણના વચનો તેમજ पत्र पुष्प फल तोयमन्नपानाद्यमौषधम्, अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् આ બ્રહ્માણ્ડ પુરાણના વચનમા તો ઔષધ સુધા અનિવેદિત ન લેવાનુ લખે છે શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કધ દિતિપયોવ્રતમા પણ उद्वास्य देव स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रत । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थ सर्वकामाप्तये तथा કહ્યુ છે આ બધા વચનોનુ તાત્પર્ય એજ કે ભગવન્નિવેદિત પદાર્થનો ભગવાનમા વિનિયોગ કરી તત્પ્રસાદતરીકે લેવામા કોઈ પ્રકારનો બાધ નથી પણ ઉપલા વચન પ્રમાણે તે આત્મશોધક તથા સર્વકામદ પણ છે અનિવેદિત લેવામા દોષનુ કથન તો પ્રથમ આપેલા શ્લોકોમા સ્પષ્ટ છે ઉદ્ધવજી એકાદશસ્કધમા त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोलङ्कारचर्चिता । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव माया जयेमहि ઇત્યાદિ શ્લોકોથી માયાતરણમા પણ ભગવદુપભુક્તનો ભોગ ભક્તને માટે શ્રેષ્ઠ ગણે છે કોઈ શકા કરે કે ઉપર બધા અચેતન પદાર્થના ભોગનો પ્રકાર છે ચેતનેને માટે કાંઈ બીજી વ્યવસ્થા હશે ત્યા કહે છે કે ચેતન પુત્રાદિક-

નો સેવામાં વિનિયોગ યથાયોગ્ય કરવાનુ સિદ્ધાન્તરહસ્યમા કહ્યુ છે, તેમ ભગવત્સેવાના કાર્યે રસોઈ શૃગાર વિગેરે ચેતનથી થઈ શકે તેવામા ચેતનનો વિનિયોગ કરવો

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દેહનિર્વાહ અને ભગવત્સેવામા જ્યારે અનુગુણતા થઈ તો હવે ચિંતા કર્ત્તવ્ય ન રહી ત્યા ચિંતાનો પ્રકાર કહે છે કે જ્યાસુધી નિવેદિત પદાર્થ હોય ત્યા સુધી તો તેને સિદ્ધ કરી સમર્પી તત્પ્રસાદથીજ દેહનિર્વાહ થશે, પણ જ્યારે બીજે દિવસે પ્રભુને ધરવા માટે કાઈ નથી એવા વખતે ચિંતા થવી સભવિત છે બહિર્મુખતાને સ્વીકારીને પણ ભગવદર્થે વ્યાવૃત્તિ કરવાનુ યોગ્ય ધારીએ તો પણ વૃત્રાસુરના કથનવત્ ભક્તના ત્રિવર્ગને ભગવાન્ વ્યર્થ કહે છે, તેથી ઉદ્યોગ કર્યા છતા સિદ્ધિ થશે નહિ વલી પ્રભુ ઘરમા બિરાજે છતા તેને ધરવાને માટે યત્ન ન કરે તે પણ ભક્તને યોગ્ય નહિ આ પ્રકારની ચિંતા થાય ત્યા શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभि कदापीति ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकी च गतिम् ॥ १ ॥

જેણે આત્મા નિવેદિત કર્યો છે તેણે કોઈ જાતની પણ ચિંતા ક્યારે પણ ન કરવી જીવ પુષ્ટિસ્થ (કૃપાયુક્ત) છે તેથી ભગવાન પણ વૈરાગ્યાદિ મર્યાદામાર્ગીય સાધનના અભાવે પણ લૌકિક ગતિ નહિ કરે

સિદ્ધાન્ત રહસ્યમા કહેલા પ્રકારથી તેમજ ઉપર કહેલ પ્રકારથી લૌકિકચિંતા ન કરવી એટલુજ નહિ પણ ભગવદર્થે પણ તે ન કરવી તેમા બે કારણ છે તે સ્ફુટ કરે છે એક કારણ ભગવદ્ગત અને એક કારણ જીવગત છે ભગવદ્ગતમા भगवान् ઐશ્વર્યાદિયુક્ત હોવાથી જે જીવમા નહિ હોય તે પૂર્ણ કરીને પણ તેની લૌકિક ગતિ નહિ કરે એવો તેનો અર્થ છે જીવગત કારણમા તે જીવ નિવેદિતાત્મા છે એટલે હવે તેને કોઈ જાતની અહમમાભિમાનની ગ્રન્થી ન હોવાથી તેની લૌકિક ગતિ થવી સભવતી નથી એજ ભાવાર્થ શ્રીગુસાઇજી વર્ણવે છે અગીકારમાત્રથી જ સર્વ સિદ્ધ કરશે એવો જીવે પ્રભુમા વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ, કારણ કે ब्रह्मास्त्र चातक न્યાય ભક્તને માટે આવશ્યક છે આટલાથી નિવેદિતાત્મપદનો અર્થ કહેવામા આવ્યો જો પ્રભુમા એવી દૃઢતા ન હોય તો તે નિવેદિતાત્મ ન કહેવાય અને જો તે તેવો છે તો તેને તેટલો પ્રભુમા વિશ્વાસ અવશ્ય હોવો જોઇએ એ જીવગત વિશેષણનુ વિવરણ થયુ હવે પ્રભુગત કારણનુ વિવેચન કરે છે કે પ્રભુનો પણ अगीकृतपालन નામનો ધર્મ છે તે જેનો સ્વીકાર કરે છે તેના દોષાદિકનો વિચાર ન કરતા તેની ઉત્તમ ગતિને માટે કાલજી સ્વત રાખે છે अनन्याश्चिन्तयन्तो मा ये जना पर्युपासते, तेषा नित्याभियुक्ताना योगक्षेम वहाम्यहम्' એ ગીતાના વચનમા પણ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે જો ભક્તો અન્ય તજીને મારૂ જ ચિંતન કરે તો તેનુ યોગ અને ક્ષેમ હુ જ ચલાવુ છુ આ વાક્યથી પ્રભુ તેવા અનન્ય જીવને કૃતાર્થ કરે છે આ બન્ને કારણોથી જીવને ચિંતા કર્ત્તવ્ય નથી

જીવની પરીક્ષાને માટે અથવા તેના પ્રારબ્ધનો ભોગ કરાવવા માટે પ્રભુ વિલબ કરે તો પણ જીવે ચિંતા ન કરવી આ વાત कदापीति એપદથી સૂચવે છે कदा અને अपि પદથી કોઈ સમયમા પણ ભક્ત જીવે ચિંતા કર્ત્તવ્ય નથી અહિ અન્તમા इति પદવાળો પાઠ હોય તો ઉપગીતિ છદ થાય છે તેનુ લક્ષણ એવુ છે કે આર્યાના ઉત્તરાર્દ્ધનુ જે લક્ષણ છે તે પૂર્વમા પણ હોય તો उपगीति છદ કહેવાય ઇતિ શબ્દ ન લઇએ તો वृत्तिगन्धिचूर्णिका કહેવાય તેનુ લક્ષણ છદોમજરીમા આપ્યુ છે તે અત્રે જણાવવાની આવશ્યકતા નથી

એ વાત સત્ય છે જે આજ્ઞાકારી ભક્તના મનોરથ ભગવાન્ પૂર્ણ કરે અને લૌકિક અને ભગવદીય અર્થ આપ સપાદન કરી આપે, પરતુ એવો જીવનો ઉચો અધિકાર ન હોય તો પ્રભુ

એવી કૃપા હીનાધિકારી ઉપર કરે કે નહિ એ ચિન્તા થવી જોઇએ એમ કોઈ કહે તો ત્યા આપશ્રી સમાધાન કરે છે એ આશયથી શ્લોકનો ઉત્તરાર્દ્ધ સ્ફુટ રીતે સમજાવે છે લોકની પેઠે ભક્ત પણ કુટુબમા આસક્તિ રાખે તો તેની લૌકિક ગતિ થાય કે કેમ ત્યા કહે છે કે ભગવાન્ પણ પુષ્ટિસ્થ (અનુગ્રહ યુક્ત) છે, માટે લોકિક ગતિ નહિ કરે એવો વિશ્વાસ રાખી ચિંતા ન કરવી પુષ્ટિસ્થપદ જીવ તથા ભગવાન્ બન્નેનુ વિશેષણ બની શકે છે તેથી જ ચિંતા ન કરવી મર્યાદામાર્ગમા વૈરાગ્યાદિની જરૂર છે તેવા ધર્મો પુષ્ટિમાર્ગીયમા ન હોય તો પણ મહાપુરુષદ્વારા પ્રભુએ સ્વીકાર્યા છે તો લૌકિક ગતિ ન જ કરે નલકૂબર મણિગ્રીવ વિષયાસક્ત હતા છતા નારદજીના વરદાનને સત્ય કરવા પ્રભુ તેની પાસે પધાર્યા એ દૃષ્ટાન્ત છે ગભસ્તુ તિમા त्वय समुत्तीर्य એ શ્લોકમા सदनुग्रहो भवान् એ વિશેષણ પ્રભુનુ છે તેથી મહાપુરુષના પક્ષ પાતથી જીવના દોષ તરફ ન જોતા તેનુ શ્રેય કરે છે આ પ્રકારના દૃઢ વિશ્વાસ વડે પ્રભુની સેવા કરે તો તેને ચિન્તાનુ કારણ નથી ક્લેશાદિના સમયમા પણ પ્રભુમા અવિશ્વાસ ન કરતા પ્રારબ્ધનો ભોગ પ્રભુ કરાવે છે એમ ધારી ચિંતા ન કરવી વૈદિકમાર્ગમા આપત્કાલમા સર્વનુ અન્ન લેવાનુ લખ્યુ છે सर्वान्नानुमति એ વ્યાસસૂત્રમા એ બાબત ખુલાસો કરેલો છે વલી ઉપ નિષદાદિ ગ્રન્થોમા ચાક્રાયણે બીજાના ખાધેલા કુટમાસનુ ભક્ષણ કરેલુ જોવામા આવે છે એવુ ભક્તિમાર્ગમા જોવામા આવતુ નથી પણ ભગવાન સ્વય તેના યોગ ક્ષેમની ચિંતા રાખવાનુ કહે છે તેથી પ્રભુમા વિશ્વાસ રાખી ચિંતા ન કરતા સેવા કરવી (૧)

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે લૌકિક તેમજ સેવા વિષયની ચિંતા જો જીવ ન કરે તો તે જીવ સ્વ તંત્ર રીતે ચાલશે, તો જાત જાતની બહિર્મુખતા તેને પ્રાપ્ત થશે, તેનુ શુ કરવુ આ શકાના સમાધાન માટે બીજો શ્લોક કહે છે

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

તાદૃશીય જનની સાથે નિવેદન તો સર્વ પ્રકારે સ્મરણીય છે સર્વના નિયન્તા અને સર્વના આત્મા નિજેચ્છા (ભક્તની અભિકૃત ઇચ્છા–અથવા પોતાની ઇચ્છા) વડે કરશે

આત્મનિવેદન સેવામા અધિકાર થવા માટે સસ્કારરૂપે ભગવાને કહ્યુ છે ત્યાર બાદ તો જીવે હમેશા સેવાજ કર્ત્તવ્ય છે અને પોતાને તથા સ્વપરિકરને હુ આત્મનિવેદી છુ એવુ અનુસધાન રહેતો તે કોઈ કાલે બહિર્મુખ થાય નહિ અહિ तु શબ્દ અનુકલ્પનો બોધક છે ત્યા શકા થાય કે મુખ્ય ન બને ત્યા અનુકલ્પની યોજના થાય છે, તેથી तुનો અનુકલ્પ અર્થ કરવો યોગ્ય નથી, ત્યા કહે છે કે સેવા મુખ્ય છે, પણ શરીરની અશક્તિના વખતમા તે ન બને તો પણ નિવેદનનુ સ્મરણ તો નિરતર રહેવુ જ જોઇએ અહિ તુ ને બદલે કોઈ પુસ્તકમા च મળે છે, તો ત્યા ચકારના અર્થમા સેવા અને સ્મરણ બન્ને કર્ત્તવ્ય છે એમ સમુચ્ચયના અર્થમા च લેવો અથવા સર્વથા તાદૃશ એ બન્ને પદનો સમસ્ત અર્થ સર્વ પ્રકારે આત્મનિવેદી હોય તેવાઓની સાથે રહી નિવેદન સ્મરણીય છે તેમ અર્થ કરવાથી સગદોષની પણ નિવૃત્તિ થાય છે વલી એવા ધર્મના આચરણ કરનાર નહિ પણ કેવળ કહેનાર હોય તેવાની પાસે એ વાત ન કરવી એવો પણ તેમાથી તાત્પર્ય નિકલે છે सर्वदा એવો પાઠ હોય તો ક્ષણ વાર પણ અનુસધાન છોડવુ નહિ, અન્યથા તેજ ક્ષણે आसुर પ્રવેશ થાય એવો અર્થ સર્વદા એવા પાઠથી થઈ શકે છે

કોઈ સમયે લૌકિકને માટે પણ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી પડે તો કરવી કે કેમ ત્યા કહે છે કે પ્રભુ સર્વેશ્વર અને સર્વાત્મા છે અહિ સર્વશબ્દ સકુચિત અર્થવાળો છે જેમ સર્વ બ્રાહ્મણોને જમાડો ત્યા જેને નિમત્રણ કર્યું છે તેટલા જ સર્વ શબ્દથી લેવાય, તેમ અહિ

સર્વના ઈશ્વર એટલે નિવેદિતાત્મના જ ઈશ્વર એવો અર્થ કર્તવ્ય છે સર્વાત્મા એ શબ્દમા પણ તેવો જ અર્થ કરવો જેમ જીવે સર્વ સમર્પિ પ્રભુને પોતાના કર્યા છે, તેમ પ્રભુએ પણ તે જીવનુ સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યુ છે તેથી તેનુ હિત પ્રભુ આપ જ કરશે તેથી તેને સ્વહિતાર્થે પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી પ્રભુ સર્વના આત્મા હોવાથી સર્વના મનની વાત જાણે છે તેથી તેની ઇચ્છા હશે તો વગર પ્રાર્થનાએ પણ કરશે અને ઇચ્છા નહિ હોય તો કહ્યા છતા પણ નહિ કરે એવો અર્થ निजेच्छात એ પદથી સમજવો અથવા निज એટલે પોતાના અનન્ય સેવકો તેની પ્રચુર ઇચ્છાથી પ્રભુ તે ભક્તની ઇચ્છા પણ પૂર્ણ કરે, પરતુ તે ઇચ્છા अविकृत જોઇએ એમ બતાવવા માટે અવ્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે

પ્રાર્થના વિગેરે લૌકિક સ્વામીને કરવામા આવે છે ત્યા લૌકિક સ્વામીને સેવકના મનમા શુ છે તે જણાતુ નથી તેથી તેવા લૌકિક સેવકો લૌકિક સ્વામીને પોતાનો અભિપ્રાય નિવેદન કરે છે અહિં તો સ્વામી સર્વજ્ઞ છે તેમ સર્વ કરવા સમર્થ છે સર્વના આત્મા છે તે ઉદાસીન હોય તો ન જાણતા હોય તો, અથવા એવા કોઈ બીજા કારણને લઇને કહેવુ પડે કાલાદિ નિયામક છે એ સર્વેશ્વર પદથી કહ્યુ સર્વાત્મા હોવાથી સર્વના હૃદયની વાત જાણે છે તેમ આત્મા પ્રત્યે કોઈ ઉદાસીનપણુ ન હોય તેથી પ્રભુ ઉદાસીન પણ નથી, છતા ભક્તના કલેશને જોઇને પણ ઉપેક્ષા કોઇ સમયે કરે છે, તે કાઈ કાર્યાતરને માટે જ કરે છે, તેમા પ્રભુ આપણાથી નારાજ છે એમ ધારી આપણે ઉદાસીન ન રહેવુ, પણ તે જીવનુ ઇષ્ટ શાથી છે તે જાણે છે જીવને સ્વેષ્ટ સાધનની પણ ખબર નથી, તેથી તેમના કર્ત્તવ્યમા સ્વહિત સમજી પ્રાર્થના વિગેરે ન કરવા તેજ વાત વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રન્થમા प्रार्थिते वा तत किं स्वात्स्वाम्यभिप्रायसशयात् ઇત્યાદિ વચનથી કહી છે

આથી એ સિદ્ધ થયુ કે લૌકિકાલૌકિકને માટે પ્રભુને પ્રાર્થના ન કરતા પોતાનુ કર્ત્તવ્ય સેવા અને સ્મરણ તેજ ભક્તે કરવા (ર)

ઉપર પ્રમાણે લૌકિક અલૌકિક અને સેવા સબધિની ચિતા ભક્તે ન કરવી એ બાબત ઉપરના બે શ્લોકથી સિદ્ધ થઈ પણ સમર્પિત દેહાદિનો લૌકિક સ્ત્રી પુત્રાદિમા વિનિયોગ થાય એથી સ્વધર્મની હાનિ થાય, તદ્વિષયિણી ચિતા થાય, ત્યા તૃતીય શ્લોક કહે છે

सर्वेषा प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थिति ।
अतोऽन्यविनियोगेऽपि चिन्ता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥ ३ ॥

પ્રભુનો સબધ સર્વને સાથે જ છે એક એકને નથી એવી નિવેદનની મર્યાદા છે, માટે દેહાદિનો અન્ય નિવેદીમા વિનિયોગ થાય તો પણ ચિતા કર્તવ્ય નથી, કારણ કે જેમ સ્વય નિવેદી છે તેમ તે પણ તેવો જ છે

ભગવાનને દેહાદિ અર્પણ કર્યું તેનો બીજામા ઉપયોગ ચિંતા કરાવે, પણ ત્યા એમ વિચારવુ જે બધાને ભગવાનનો સબન્ધ સરખો છે એટલે આપણે જેમ ભગવાનના થયા, તેમ સ્ત્રી પુત્રાદિ પણ ભગવાનના જ છે સર્વના પતિ પ્રભુ હોવાથી તેનુ કાર્ય આપણે કર્યુ, તો તે કાર્ય પ્રભુનુ જ કહેવાય હવે સમર્પણમા ચેતન મુખ્ય છે, અને બીજી મમતાસ્પદ વસ્તુઓ અમુખ્ય છે ચેતન જીવ જ્યારે ભગવાનનો થયેલો દેહ બીજાના ઉપયોગમા લે ત્યારે એમ વિચારવુ જે મારો સ્વીકાર પ્રભુએ કર્યો છે, તેમ મારી મમતાસ્પદ ચેતનાચેતનનો પણ પ્રભુએ સ્વીકાર કર્યો છે તેથી જેમ ઉપયોગમા લેવાના વસ્ત્રનો પરસ્પર સબધ દોષાવહ થતો નથી, તેમ દેહાદિકનો નિવેદીમા વિનિયોગ દોષાવહ નથી એમ માની ચિંતા ન કરવી તેનુ કારણ એટલુ જ કે નિવેદન થવાથી અહતા મમતા છુટી જવાથી પ્રભુના સબધની બધી વસ્તુમા સ્ફૂર્ત્તિ થતા તેના પરસ્પર સબધમા પણ દોષબુદ્ધિ થતી નથી પરસ્પર વિનિયોગની ચિંતા મટતા એક

બીજી ચિંતાની સંભાવના કરી તે પણ ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે કે નિવેદિત ભક્તમા કોઈ પ્રભુની સેવામા નિરતર રહે છે અને કોઇનુ ચિત્ત સેવામા ઓછુ લાગે છે ત્યા પ્રભુકૃપાનુ તારતમ્ય વિચારતા પોતાને તેવો ભાવ નથી એ જાણી ચિંતા થવી જોઇએ એમ કોઈ કહે ત્યા કહે છે કે વિશેષસેવા કરનારની ઉપર પ્રભુના વિશેષ અનુગ્રહનુ અનુમાન કરી ખુશી થવુ, પણ તેમા ચિંતા ન કરવી એ બાબતમા यस्मिन् तव सुमनसो बहुधा नयन्ति એ ભાગવતના શ્લોકમા કહ્યુ છે કે પ્રભુ પુષ્પને ધારણ કરે છે, પણ તુલસીપત્ર હોવા છતા તેને સુઘે છે તેને જાણીને બીજા તુલસીનુ પૂર્વ તપ વિચારી ખુશી થાય છે, પણ પોતાના આત્માને ધિક્કારતા નથી, તેમ પ્રભુ કોઈ પાસથી વિશેષ સેવા અગીકાર કરે તો તેના ઉપર પ્રભુની કૃપા જાણી કૃપાલુતા એ પ્રભુનો ગુણ છે તે કોઈ દિવસ આપણી ઉપર પણ કૃપા કરશે એમ ધારી ખુશીથી અને તેટલી સેવા કરવી નિવેદન કાઇ પ્રભુની વિશેષ કૃપાને કરાવી આપતુ નથી, પણ તે તો અધિકાર સપાદક છે વિશેષ કૃપાનુ કારણ તો પ્રભુનુ વરણ છે તેથી કોઈ ઉપર વિશેષ કૃપા જણાતા પોતાને અધિકાર નથી એમ ન માનવુ પણ સ્વાધિકારાનુસાર સેવા કરવી (૩)

તેથી પોતાનો તેમ જ પુત્રાદિકનો અન્ય વિનિયોગ થાય તો પણ ચિંતા ન કરવી તે જ કહે છે

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી જેમણે આત્મનિવેદન કયુ છે તેને ચિંતા કર્ત્તવ્ય નથી, તો જેણે પોતાના પ્રાણ કૃષ્ણને તાબે કર્યા છે તેને તો ચિંતા શાની હોય જ

માર્ગને પ્રવર્ત્તાવનાર તેમ જ ઉપદેશ કરનાર ગુરુરૂપ અને તેજ આનદ વિગ્રહ અને પરમ ફલરૂપ છે નિરુપધિ ભક્તિથી જ મળે છે આવુ પ્રભુનુ અને ઉપદેશકનુ ફલરૂપપણુ જેના જાણવામા નથી તે હીન અને મધ્યમ અધિકારી કહેવાય, અને જે ફલાત્મા જાણે છે તે ઉત્તમાધિકારી તેમા ઉત્તમાધિકારીને શાસ્ત્ર શાસક નથી, પણ તેનો ભાવજ તેને ભગવાન તરફ લઈ જાય છે હીન અને મધ્યમાધિકારીને તો શાસ્ત્રને અનુસરવુ જ શ્રેયસ્કર છે તેથી તેવા અધિકારીએ પણ પોતાનો અન્ય વિનિયોગ થતા એમ વિચારવુ જે કોઈ કાર્યને માટે ભગવદિચ્છા એવી જ છે, તેથી મારો અન્ય વિનિયોગ થાય છે, પણ મારો કાઇ પ્રભુ તેમા અપરાધ ગણતા નથી એમ ધારી ચિંતા ન કરવી જ્યારે હીન મધ્યમને આમ વિચારી ચિંતા કર્ત્તવ્ય નથી, તો પછી જેણે કૃષ્ણાધીન પ્રાણ કર્યા છે એવા ઉતમ ભક્તને તો કૈમુતિકન્યાયે જ ચિંતા ન કરવી સિદ્ધ થાય છે ભગવાને એકાદશ સ્કધમા ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહ્યુ છે કે હીન અને મધ્યમાધિકારી પણ જો મને ભજે તો ઉત્તમ થાય છે વલી આગળ ચાલતા ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે વિગુણ ધર્મનો પણ મારામા વિનિયોગ થાય તો તે વિફલ જતો નથી, પણ તેનુ અવશ્ય ફલ હુ આપુ છુ પણ તે નિષ્કામ ધમ હોવો જોઇએ, જ્યારે લૌકિક બાબત પણ ભગવદર્થ કરતા સફલ થાય છે, તો જેણે માર્ગની રીતિવડે આત્મનિવેદન કયુ એવા હીન મધ્યમાધિકારીને તે અધિકાર સપાદક નિવેદન કેમ વ્યથ જાય તે વિશ્વાસથીજ ઉપર કહેલા પણ જ્યારે ચિંતા ન કરે તો ઉત્તમાધિકારીને ક્યાથી ચિંતા હોય એ ભગવદાજ્ઞાથીજ સિદ્ધ થાય છે તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે જેણે ભગવાનને આત્મા વગેરે સોંપી દીધુ છે તેને પ્રલાપરૂપી પરિદેવના ક્યાથી હોય, ન જ હોય, એ યોગ્ય કહ્યુ છે (૪)

ત્યા હવે શકા કહે છે કે નવ પ્રકારની ભક્તિમા सख्य તથા आत्मनिवेदन એ બે ભક્તિનો પ્રભુના સ્વીકારથી જ સિદ્ધ ગણાય તેથી જીવે આત્મા નિવેદન કર્યો કે નહિ એ વિષય નિશ્ચય ન થાય ત્યા સુધી ચિંતા થાય જ ત્યા શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે —

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेऽपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥ ५ ॥

તેમ શ્રીપુરુષોત્તમમા નિવેદન થયા બાબતની ચિંતા પણ છોડવી, વિનિયોગમા પણ તે ચિંતા ન કરવી, કારણ કે હરિ પોતે જ સર્વ સમર્થ છે

નવ ભક્તિમા સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ બે ભક્તિ તો પ્રભુ સ્વીકાર કરે ત્યારેજ સિદ્ધ થાય છે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ શાસ્ત્રમા કહેલી નવ ભક્તિમા કોઈ એકથી અથવા બધી ભક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે છે શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ એ ત્રણ ભક્તિ જીવસાધ્ય છે પાદસેવન ભક્તિનો પગવડે સેવા કરવી એવો અર્થ કરીએ તો તે જીવ સાધ્ય ગણાય, પણ પ્રભુના ચરણની સેવા કરવી એવો કરીયે તો તે પ્રભુઇચ્છાની અપેક્ષા રાખે છે તેજ પ્રમાણે અર્ચન વદન અને દાસ્ય એ ત્રણ ભક્તિ પણ પ્રભુની ઇચ્છાથીજ થઈ શકે છે પરતુ તે સેવ્યસ્વરૂપમા ચૈતન્ય પ્રકટ થયા પહેલા પણ થાય છેલ્લી બે ભક્તિ તો સેવ્ય સ્વરૂપ પોતાનુ ચૈતન્ય બતાવી નિવેદિતાત્માનો અગીકાર કરે ત્યારેજ થાય છે આ નવ ભક્તિનો સામાન્ય નિર્ણય કહ્યો

હાલના પ્રભુના સ્વરૂપમા ચૈતન્યનો અનુભવ નથી કરતા તેથી તેવા હીન અને મધ્યમાધિકારીને મારો અગીકાર પ્રભુએ કર્યો છે કે નહિ તે બાબત ચિંતા થાય, પણ એ ચિંતા પણ ન કરવી એમ મૂલ શ્લોકમા શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે તેના ઉપષ્ટભમા આપશ્રી શ્રી પુરુષોત્તમ પદ આપે છે એનો વિસ્તૃત અર્થ એવો છે કે સ્વય શ્રીપુરુષોત્તમ હોવાથી ઇદ્રયાગભગના પ્રસગમા ભક્તોનો અન્યાશ્રય છોડાવીને સ્વનિષ્ઠ બનાવ્યા, તેમ અહિં પણ ભક્તને અન્યભજન છોડાવી સ્વય સ્વભજનમા યોજશે એમ જાણી નિવેદન થયુ છે કે નહિ એ વિષયની ચિતા ન કરવી પ્રભુએ પુરુષોત્તમ હોવાથી અન્ય ભજન છોડાવી પોતાનુ ભજન કરાવી સ્વસ્વરૂપમા બધા વ્રજભક્તોનો નિરોધ કરાવ્યો છે એ કાર્યલિંગક અનુમાનથી આપણો અગીકાર અવશ્ય કરશે એમ જાણી તે ચિંતા ન કરવી અહિ શ્રીસહિત પુરુષોત્તમ કહ્યા છે અને ગદ્યમા તો કેવળ ભગવચ્છબ્દ છે એ સબધમા શકા ન કરવી, કારણ કે પ્રભુ રસાત્મા છે, અને રસ આલબન વગર ન રહે, અને આલબન એક ન હોઇ શકે, તેથી શ્રીશબ્દનો પ્રયોગ અત્રે યોગ્ય છે હવે બીજી રીતે શકા ઉત્પન્ન કરીને તેનુ સમાધાન કરે છે શ્રીપુરુષોત્તમે તો જીવનો અગીકાર કર્યો છે, ત્યારે જીવ તેનો કર્યો, તેણે ભગવત્સેવા શિવાયનો બધો વ્યવસાય છોડવો જોઇયે, પણ જીવ સ્વભાવવશથી સેવા વ્યતિરિક્ત કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય તો નિવેદન નથી થયુ એમ જાણી જીવને ચિંતા થાય, ત્યા પણ આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે અન્યવિનિયોગમા પણ ચિંતા ન કરવી તેના કારણમા પ્રભુનુ વિશેષણ સમર્થ એવુ આપ્યુ છે એટલે જે સર્વ કરવાને સમર્થ છે તે જીવસ્વભાવથી અન્ય કાર્યે વ્યાપૃત હશે તો પણ સ્વય સ્વસેવક રક્ષણમા દક્ષ હોવાથી સ્વાનુભાવથી સેવકની રક્ષા કરશે એમ ધારી જીવે ચિંતા ન કરવી (૫)

જીવના અગીકારનુ મુખ્ય લક્ષણ દીન ભાવ છે અને બીજુ લક્ષણ અગામી શ્લોકમા શ્રીઆચાર્યચરણ બતાવે છે

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात्साक्षिणो भवताखिलाः ॥ ६ ॥

લૌકિકમા તેમજ વૈદિક માર્ગમા જીવને સ્વસ્થ થવા નહિ દે કારણ કે ભગવાન્ હરિ એટલે બધા ભક્તના દુ ખને દૂર કરનાર છે વલી તે અનુગ્રહ માર્ગમા જીવને ચલાવનાર છે તમો એ વિષયમા બધા સાક્ષીરૂપ થાઓ

કોઈ વખત લોકમા ચાલતા રીવાજથી વ્યાપારાદિ ધધામા કે વર્ણાશ્રમ ધર્મમા જીવ બધાઈ જઈ ભગવાનને ભૂલે તો તેને વિઘ્ન થાય એવી શકા લઇને કહે છે કે ષષ્ઠ સ્કધમા વૃત્રાસુર

કહે છે કે અમારા પ્રભુ જીવના ધર્મ અર્થ અને કામને સિદ્ધ થવા દેતા જ નથી, તેથી જ તેનો અનુગ્રહ છે એમ ભક્ત અનુમાન કરે છે એથી જીવ લૌકિક વૈદિકનો પ્રયાસ કરે, પણ જ્યારે તેમા તેને સિદ્ધિ ન મળે ત્યારે કટાળી તે પાછો પ્રભુનો આશ્રય દૃઢ રાખે છે એ પણ પ્રભુના અગીકારનુ લક્ષણ સમજવુ તેથીજ શ્રીઆચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે લૌકિક વૈદિકમા તમો બધા સાક્ષીરૂપ થાઓ એટલે સમય સ્કધમા ज्ञातय पितर पुत्रा એ શ્લોકમા ભક્તે સસારમા કેમ રહેવુ ત્યા કહ્યુ છે કે જ્ઞાતિ બાપ, દીકરા વિગેરે જે કહે તેને અનુમોદન આપતા પોતે સાક્ષિવત્ રહેવુ, એમ ભક્તે લૌકિક વૈદિક કરવુ, પણ અનાસક્તિથી કરવુ, અને સાક્ષિવત્ રહેવુ પ્રભુ જે રસ્તેથી લઈ જવાને ધારે તે રસ્તેથી જીવ પ્રભુને પ્રાપ્ત થશે, માટે પ્રભુની કૃતિમા જીવે સાક્ષિવત્ રહેવુ (૬)

ઉપરના શ્લોકમા સાક્ષિવત્ રહેવાનુ કહ્યુ છે તેથી વિવેકધૈર્યાશ્રયગ્રથમા त्रिदु खसहन धैर्यम् ઇત્યાદિમા બધા દુ ખો સહન કરવા એ સાધન સાક્ષિપણાથી રહેવામા પણ આવી ગયુ ત્યારે નિવેદન કર્યું તે તો વ્યર્થ થયુ અને તેથી સ્વધર્મહાનિરૂપ ચિંતા પ્રાપ્ત થતા તે ચિંતા પણ ન કરવાની આજ્ઞા કરતા અંતિમ શ્લોક કહે છે

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधन वा हरीच्छया ।
अत सेवापर चित्त विधाय स्थीयता सुखम् ॥ ७ ॥

સેવા કરવી તે ગુરુની આજ્ઞાને અનુસરીને કરવી પણ હરીચ્છા તેથી જૂદી જણાય તો તેના બાધની પણ ચિંતા ન કરવી, માટે સેવામા ચિત્ત તત્પર રાખી સુખેથી રહેવુ

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્મા શ્રુતિ છે કે જેને દેવમા પરમ ભક્તિ હોય અને દેવના જેવીજ ભક્તિ ગુરુમા હોય તેને શાસ્ત્રમા કહેલા અર્થ ફલિત થાય છે, ત્યા જ્યા સુધી દેવનો સાનુભાવ ન થાય, ત્યા સુધી ગુરુમા દેવના જેવી ભક્તિ રાખી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવુ એવો અર્થ થાય છે શ્રીભાગવત એકાદશસ્કધમા પણ नैवोपयन्त्यपचिति कवयस्तवेश એ શ્લોકમા એ શ્રુતિનુજ સમર્થન છે તે બધાનુ તાત્પર્ય એજ કે ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ ન આવે તેમ ભગવત્સેવન કરવુ પણ જ્યારે આપણે સાક્ષિવત્ પ્રભુની કૃતિને વિચારી રહીશુ ત્યારે ગુર્વાજ્ઞાનો બાધ થશે માટે ગુરુની આજ્ઞામા બાધ ન આવે એવી સેવા ચાલે ત્યા સુધી સાક્ષી રહેવુ, પણ તેનો બાધ આવવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય તો સાક્ષિવત્ ન રહેવુ જોઇયે, તેથી લૌકિક વિષયમા સાક્ષિવત્ રહેવુ, અને સેવાવિષયમા ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવુ એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેમા પણ પ્રભુની ઇચ્છાનો વિચાર રાખવો તે ઇચ્છાનુ જ્ઞાન તો જેને પ્રભુ સાનુભાવ હોય તેને જ થાય છે બીજાને તો ફલના બળથી કલ્પના જ સ્ફુરે છે તેથી જેવો અધિકાર હોય તે પ્રમાણે ચાલવુ તાત્પર્ય એજ કેજે પ્રભુ સાનુભાવ હોય, અને ગુરુની આજ્ઞાથી કાઈ વિશેષ આજ્ઞા પ્રભુ કરે, તો ત્યા ગુરુની આજ્ઞાના બાધની ચિંતા ન કરતા, પ્રભુની મરજી પ્રમાણે સેવા કરવી, પણ એવો અધિકાર જીવનો ન હોય, તો ગુરુની આજ્ઞાને બાધ ન આવે તેવી રીતે સેવા કરવી, અને લૌકિક વૈદિકમા સાક્ષિવત્ રહેવુ આવી રીતે વર્તવાથી જીવને સ્વધર્મ હાનિનો ભય ઉપસ્થિત થતો નથી ત્યા શ્રીપુરુષોત્તમજી આખ્યાયિકા દૃષ્ટાન્તરૂપે કહી ઉપલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે કે મોટા રામદાસ શ્રીનાથજીના રાજભોગ આરોગવાના સમયમા પખો કરતા હતા તે નેત્રનિમીલન કરીને પખો કરવાની આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમને કરી હતી, તેને શ્રીનાથજીએ આજ્ઞા કરી કે હુ સાક્ષાદ્રાજભોગ અરોગુ છુ તેના તુ દર્શન કર, એવી આજ્ઞા કરી છતા રામદાસે ઉત્તર આપ્યુ કે શ્રીમહાપ્રભુજીની મને દર્શન કરવાની આજ્ઞા નથી તેથી હુ મારી આખ ખોલી આપના ભોજન કરતા દર્શન નહિ કરુ, ત્યારે શ્રીનાથજી તેની ઉપર અત્યત પ્રસન્ન થયા આનુ તાત્પર્ય એટલુજ કે જેમા પ્રભુના સુખનો વિચાર આવે ત્યા ગુરુની આજ્ઞાને બાધ આવતો હોય તેનો વિચાર ન કરતા પ્રભુની આજ્ઞા કરવી, અને જ્યા જીવના સુખનો વિચાર હોય, પ્રભુસુખ

જણાતું ન હોય ત્યા તો ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાથી જ પ્રભુ પ્રસન્ન રહે છે આ ઉપરની વાતથી સ્પષ્ટ સમજાય છે આથી ગુરુની આજ્ઞાનો બાધ અને અબાધ ક્યા અને કેવો માનવો એ સ્પષ્ટ થયુ ' (૭)

ત્યા શકા થાય જે કદાચિત્ લૌકિકમા પુત્રાદિવિયોગજન્ય દુ ખથી ચિંતા થાય તો શુ કરવુ ત્યા કહે છે કે—

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिंता द्रुतं त्यजेत् ॥ ८ ॥

ચિત્તને ઉદ્વિગ્ન કરીને પણ પ્રભુ જે જે કરશે તે તે તેની લીલા છે એમ માની ચિંતાને જલદી છોડવી

અત્ર ચિંતાનુ સ્વરૂપ બતાવતા આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે જે અવશ્ય ભાવિ દુ ખનો પ્રતીકાર થઈ શકતો નથી ત્યા તો ચિત્તનુ સમાધાન કરવુ એજ દુ ખ મટવાનો ઉપાય છે તે પ્રતીકારના પ્રકારો અનેક છે તે યમ અને પ્રેતબધુના સવાદમા ષષ્ઠ સ્કધમા આપ્યા છે, તે તથા બીજા પુરુરવા પ્રભૃતિને देह किमन्नदातु स्व એ શ્લોકથી દેહ સર્વ સાધારણ કહી તેમાથી મમતા છોડવા બાબતના દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે તે તો અત્રે ઉપયોગના નથી કારણ કે તે કેવળ લૌકિકોપયોગી છે, ભગવત્સ્મરણથી તેઓ બધા ઉદાસીન છે અત્રે આત્મનિવેદીને તેવી ચિંતા થવા સભવ નથી તેને તો કેવળ ભગવત્સબધિની ચિંતા થાય જેમકે પ્રભાસીય લીલા, જેના શ્રવણથી ભક્તને ચિંતા થાયજ આવી ચિંતા પણ ભક્તે ન કરવી એવો મૂળ શ્લોકનુ તાત્પર્ય છે કારણ કે ભગવાનના અભિપ્રાયને જાણવાને જીવ અસમર્થ છે, તેથી ભગવાન માયિકી લીલા પણ કોઈ સમયે બતાવે છે તેમા પણ સ્વભક્તનુ હિત (હરિ હોવાથી) પ્રભુ કરે છે, તેવા પ્રસગે પ્રભુ તેવી લીલા આપણા પાપને દૂર કરવાને કરે છે એમ ધારી જલદી ચિંતા છોડવી કારણ કે ચિત્તમા ચિંતા બહુકાળ સુધી રહે તો કાળ કર્મ સ્વભાવ વિગેરે વધવાથી આસુરપ્રવેશ રૂપ ઉપદ્રવ થતા મુખ્ય ફલમા વિલબ થાય અથવા તો પ્રતિબધ થાય માટે ચિંતા જલદી છોડવી એ બતાવવા માટે द्रुतम् અવ્યય લખ્યો છે (૮)

એમ ઉપરના આઠ શ્લોકથી સેવા કરનારને ચિન્તા છોડવાના પ્રકાર કહ્યા સેવામા વિરોધ ના આવે તેમ લોકમા સાક્ષિવત્ રહેવુ રાગ અને વૈરાગ્યનુ વિષયભેદથી સ્થાપન કર્યું ચિત્તમા ઉદ્વેગ થાય ત્યા પણ પ્રભુની લીલા માનવી આ બધી બાબતો કહી ગયા, પણ અને તેવી જણાતી નથી કલિકાલજન્ય ક્ષોભથી ચિત્તનુ સમાધાન થઈ શકતુ નથી જ્યારે એમ છે તો શ્રીઆચાર્યચરણે કહ્યુ તો પણ જીવને ઉપયુક્ત ન થાય તો તે ન કહ્યા જેવુજ સમજવુ, કારણ કે દુ ખમા એવી વાતથી ચિત્તનુ સમાધાન થઈ શકતુ નથી આ શકાના સમાધાન માટે શ્રીઆચાર્યચરણ છેલ્લા શ્લોકમા ચિત્ત સ્થિર થવા માટે આજ્ઞા કરે છે ત્યા શ્રીગુસાઈજી આજ્ઞા કરે છે કે તેમ નિવેદીના ધર્મો કહ્યા તે તો નવમી ભક્તિ છે, પણ તે પહેલાની શ્રવણથી સખ્ય સુધીની આઠ ભક્તિમા પણ એકેક કઠિણ છે ત્યા નવમી આત્મનિવેદન ભક્તિની તો વાતજ શુ કરવી તેથી નિવેદીએ ચિંતા ન કરવામા કહેલી બધી વાતો અસ્થાને છે. આ શકા મટવામાટે નીચેનો શ્લોક છેવટે આજ્ઞા કરે છે

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्ण शरण मम ।
वदद्भिरेव सतत स्थेयमित्येव मे मति ॥ ९ ॥

જ્યારે એમજ છે તો સર્વ રીતે 'શ્રીકૃષ્ણ શરણ મમ' એમ નિત્ય બોલતા રહેવુ એવી મારી બુદ્ધિ છે

ભક્તિમાર્ગમા પ્રવેશ થયા પછી માર્ગરુચિમા અનુગ્રહ નિયામક છે એ વાત **यमेवैष वृणुते** ઇત્યાદિ વરણશ્રુતિમા કહી છે, આમ છે ત્યારે પ્રતિબધ થવો ન જોઇયે છતા પ્રતિબધ જણાય તો તેનુ કારણ પ્રારબ્ધ કાળ અથવા સ્વભાવજ છે એમ જાણવુ એ પ્રતિબધ મટવાનો

ઉપાય તો કાલાદિનિયામક પ્રભુનેજ હાથ છે, એ શિવાય બીજા કોઈનુ તેમા કાઈ ચાલે નહિ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવામા કેવળ શરણાગતિજ સાધન છે એ વાત ગીતાજીના ૧૮ મા અધ્યાયમા શ્રીભગવાન્ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेक शरण व्रज એ શ્લોકથી આ આજ્ઞા કરે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે ભગવાન્ શરણાગતરક્ષક છે એ નિર્વિવાદ વાત છે જ્યારે જીવ સ્વસાધનથી કરવાને આશક્ત છે એમ પ્રભુ જોશે ત્યારે શરણ્ય હોવાથી સ્વાત્મબળથી જીવનુ સર્વ કાર્ય પોતે સિદ્ધ કરી આપશે એવો પ્રભુનો સ્વભાવ છે એમ જાણી શ્રીઆચાર્યજી છેલ્લા શ્લોકમા તેનેજ સાધનરૂપ માની શરણાગતિનુ સ્મરણ રાખવાની આજ્ઞા કરી, ભક્તનુ તેથીજ સર્વ શ્રેય થવાનુ સૂચવે છે વળી અષ્ટમ સ્કધમા આપત્તિમા ભગવત્સ્મરણ કરવાનો આપદ્ધર્મ કહ્યો છે તે જેમ ગજેંદ્રને સિદ્ધ થયો તેવો ધર્મ પણ જીવને શરણાગતિના સ્મરણથી સિદ્ધ થવાનુ સૂચવે છે

ત્યા શકા થાય જે શરણાગતિજ ઉત્તમ ઉપાય છેલ્લા શ્લોકમા કહ્યો, ત્યારે તેજ પ્રથમથી બતાવવો હતો, પાછલથી શામાટે કહ્યો, ત્યા આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તિમાર્ગના બધા અશનો વિચાર પ્રથમ કર્યો છે, તેમા પ્રથમ કૃષ્ણાશ્રયમા કહેલ સર્વ સહકારી ધર્મો સ્વત ફલ આપનાર નથી તેમજ વિવેક ધૈર્ય આશ્રયાદિ સાધનો સ્વય અસાધ્ય હોવાથી દીન ભાવથી શરણાગતિ થાય છે તે પહેલા શરણાગતિ થતી નથી, તેથી સર્વના અતમા એ શરણાગતિપૂર્વક કૃષ્ણસ્મરણ કહેલ છે તે પણ સ્મરણ નિત્ય જોઈયે, ક્ષણવાર સ્મરણ છુટે તે તેટલા કાલમા આસુરભાવનો પ્રવેશ થાય છે એવુ સૂચવવા नित्य પદ કહ્યુ છે અત કરણમા તેવો ભાવ હોય, અથવા ન હોય, તો પણ વાણીથી શરણાગતિનો ઉચ્ચાર થતો હોય તો આસુરાવેશ અત કરણમા થવા ન પામે

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરણાગતિની ભાવના કરવી એજ મુખ્ય છે તો પછી પ્રથમ સેવા આવશ્યક છે એમ કહ્યુ છે તેને ગૌણતા આવી જાય એ શકાના સમાધાન માટે કહે છે કે એમ મુખથી કહેતા રહેવુ અને સેવામા તત્પર રહેવુ સેવા છોડીને મુખથી બોલતા રહેવુ એમ કહ્યુ નથી તેથી સેવાની કર્ત્તવ્યતાને ગૌણતા આવતી નથી શરણાગતિની ભાવનાને સેવાના અગરૂપે ગણી છે તે માગપણાથી ઉપદિષ્ટ નથી તેથી સેવા અને શરણ ભાવનામા વિરોધ આ વતો નથી તેથી આ માર્ગમા કૃપાજ સાધન છે તેથી વરણશ્રુતિને અનુસારે માર્ગરુચિથી કૃપાનુ અનુમાન કરીને સર્વ ભક્તોયે સેવા સ્મરણ કરવા છતા જો સેવા સ્મરણ ન બને તો પ્રતિબધનુ અનુમાન કરવુ ભગવચ્છાસ્ત્રમા શરણાગતિ એજ સર્વ સાધનમા પ્રતિનિધિરૂપ છે આના શિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી તેથી ગીતાજીમા છેલ્લે શરણાગતિનો ઉપદેશ છે અહિં પણ મૂળશ્લોકમા श्रीकृष्ण પદથી ભક્ત સહિત પુરુષોત્તમમા સ્વરક્ષકત્વની ભાવના કરવાનુ કહ્યુ છે તેથી તેનાથીજ સર્વસિદ્ધિ થવાનુ સમજી નિરતર રહેવાથી જીવ કૃતાર્થ થાય છે (૯)

ભગવાનની કૃપાવડે જે ભક્તિમાર્ગમા પોતે કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થયો છે તેને અવશ્ય આ માર્ગનુ ફલ મળશે એવી દૃઢતા સિદ્ધ થવા માટે આ નવરત્ન ગ્રથમા ચિંતા ન કરવાનુ અને શરણ સ્મરણના આવર્ત્તન કહ્યુ છે આ કથન સાધારણ જીવને માટે નથી તેના દૃષ્ટાન્તમા આજ્ઞા કરે છે જે આધળાને સૂર્યથી પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતુ નથી તેમજ અનન્ય શિવાયને આ ગ્રથમા કહેલા ઉપાયોથી પણ કાઈ સિદ્ધ થવાનુ નથી તાત્પર્ય એટલુજ કે આ ગ્રથમા કહેલા ચિંતા દૂર કરવાના ઉપાયો અને શરણભાવનાનુ સ્મરણ તે કેવળ આત્મનિવેદીનેજ કર્ત્તવ્ય છે અન્ય તેનો અધિકારી નથી તેના અનાધિકારીને માટે શ્રીઆચાર્ય ચરણનો શ્રમ નથી તેથી તેમણે આ ઉપદેશના ફળની આશાએ પ્રવૃત્ત ન થવુ કારણ કે અધિકારપરત્વેજ કર્ત્તવ્ય ઉપદિષ્ટ હોય છે (૧)

આ ગ્રથ ભગવત્સિદ્ધાન્તના સાર રૂપ છે એમ કહેવામાટે શ્રીગુસાઈજી આજ્ઞા કરે છે કે શ્રીમદાચાર્યજીરૂપી પડિતે ભક્તિમાર્ગરૂપી સુધાસિંધુનુ વિચારાત્મક મથન કરી આ નવરત્નો પ્રકટ કર્યા છે તે ભક્તિમાર્ગમા હતા પણ આપણા દૃષ્ટિગોચર તો શ્રીઆચાર્યચરણેજ કર્યા અત્રે શ્રીઆચાર્યચરણને પડિત કહ્યા છે પડિતશબ્દના અનેક અર્થો થાય છે, તેમા સાચા

ખોટાનો વિવેક જાણે તે પંડિત કહેવાય છે વળી શાસ્ત્રાર્થમા પ્રવીણબુદ્ધિવાળો પણ પંડિત કહેવાય છે તેટલો અર્થ શ્રીઆચાર્યચરણને માટે પૂરતો નથી પણ એકાદશસ્કંધમા पण्डितो बन्धमोक्षवित् બંધ અને મોક્ષને જાણનાર પંડિત કહેવાય છે એમ કહ્યુ છે ગીતાજીમા ભગવાને પંડિતનુ લક્ષણ કહ્યુ છે કે यस्य सर्वे समारंभा कामसंकल्पवर्जिता । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहु पण्डित बुधा જેના સર્વ આરંભ કામ અને સંકલ્પ રહિત હોય, વળી જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી સર્વ કર્મોને બાળનાર હોય, તેને ડાહ્યા પુરૂષો પંડિત કહેછે આ પંડિત શબ્દનો અર્થ શ્રીમહાપ્રભુજીને માટે વિવક્ષિત છે જો સ્વયં આવા પંડિત ન હોય તો ભક્તિમાર્ગનો વિચાર તે કરી ન શકે, કારણ કે દ્વિતીયસ્કંધમા ભક્તિમાર્ગને સર્વ શ્રુતિના સાર રૂપે કહ્યો છે (૨)

તે નવરત્નો મેં વ્રજાધિપને હૃદયમા રાખીને ઉજ્જવળ કર્યા છે એમ શ્રીગુસાંઇજી આજ્ઞા કરે છે કે ઉજ્જ્વળતાથી ભક્તના જાણવામા આવે તો તેઓ તે ભાવોનો ઉપયોગ કરે તો પ્રભુ તો તેવા ભક્તોને કોઇ કાલે છોડતા નથી (૩)

અહિં આ સિદ્ધ થયું ભગવાનની સેવામા ચિત્તની પ્રવણતા રાખવી યથાશક્તિ સેવા કરવી, દુ સંગને વજવો પોતે અને પોતાનો પરિકર એ બધામા ભગવદીયપણાનુ અનુસંધાન કરવુ અને ગ્રથમા કહ્યા પ્રમાણે બધા પ્રકારની ચિંતા છોડવી જ્યા સ્વાશક્ય જણાય ત્યા ભગવાનની શરણગતિની ભાવના કરવી આમ જ્યારે જીવ સ્થિત રહે ત્યારે ઉદ્વેગાદિ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થઈ સેવામા લૌકિકતા મટી આધિદૈવિકીત્વ ઉત્પન્ન થાય છે માટે ઉપર કહ્યુ છે તેમ સેવા કરતા કરતા સર્વાત્મકપણે શરણાગતિ એજ ભક્તિમાર્ગમા પરમ સાધન છે એવો આ ગ્રંથનો આશય છે

નવરત્નનો પ્રકાશ કરનાર વચનોનો મં યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો, તેથી વ્રજરત્નના હૃદયમા મારે માટે કૃપા ઉત્પન્ન હો જેનાવડે આ સંપ્રબળ એવા ચિત્તના શત્રુઓ (કામાદિક)નો સુખવડે નાશ થાય

એ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના ચરણમા એકતાન એવા શ્રીપીતાંબરજીના તનુજ પુરૂષોત્તમે કરેલ નવરત્ન વિવૃત્તિના પ્રકાશને અનુસારે ગુર્જરાનુવાદ સંપૂર્ણ થયો

श्रीनवरत्नतात्पर्य.[1]

સૃષ્ટિમા પ્રકટ થઇને પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યને થાય છે અનિત્ય મોહક સાંસારિક સુખ પ્રાપ્ત કરવામા કૃતાર્થતા તેઓ માનતા નથી સર્વત્ર દૃષ્ટિ નાખવાથી તેમનો નિશ્ચય થાય છે કે સકલ જગત્મા પરમ આનન્દ-સુખનુ નિધાન પ્રભુ-રસરૂપ-કૃષ્ણ વિના અન્ય કોઇ નથી પ્રભુ સિવાય અન્ય સર્વ આર્ત છે, દુ ખી છે, તેમા મચ્યા રહેવાથી દુ ખ વિના અન્યની પ્રાપ્તિ થવી એ અસંભવ છે, આવો નિશ્ચય થવાથી 'सन्त कृष्ण भजेद् बुध ' એ શ્રીમદાચાર્યજીના વાક્યાનુસાર સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ કરીને આનન્દ-રસરૂપ-કૃષ્ણને ભજે છે, અર્થાત્ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિનુ પરમ કારણ રસરૂપ કૃષ્ણની ભક્તિ છે, એ ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતાના પ્રમાણમા આનન્દપ્રાપ્તિની ઉત્કૃષ્ટતા સધાય છે, ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિ જ જીવનુ પરમ કલ્યાણ કરી શકે એમ હોવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણ કર્મ, ઉપાસના જ્ઞાન અને વિહિતભક્તિ એ સર્વને ગૌણ ગણીને સ્વત પુરુષાર્થરૂપ પ્રેમરૂપ નિખિલ પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક અત્યન્ત નિરોધાત્મક સ્વતંત્ર ભક્તિનો આધુનિક સર્વસાધનહીન જીવોને પ્રાય ઉપદેશ કરે છે, અને સૂચવે છે કે એનાથી જ સર્વની પ્રાપ્તિ થશે આ ભક્તિ નિરોધાત્મક છે, પ્રેમરૂપ

---

[1] આ ગ્રન્થ શ્રીમદાચાર્યજીએ સ્વસેવક ગોવિન્દ દવેને ઉપદેશેલો છે

છે પ્રેમની ઉત્તમોત્તમ અવસ્થામા ભક્ત પોતાનુ સ્વત્વ પ્રભુને નિવેદન કરે છે, પ્રભુને પોતાનુ સર્વસ્વ ઐહિક પારલૌકિક સમર્પે છે, અને 'दासोऽहं कृष्ण तवास्मि' એવુ વારવાર અનુભવે છે, વળી દાસનો ધર્મ એવો છે કે પોતાના પ્રભુની જે ઇચ્છા તે જ પોતાની ઇચ્છા, તે પ્રમાણે પ્રભુની ઇચ્છાથી જે કઈ સુખ વા દુખ લૌકિક વા અલૌકિક થાય છે તે સહન કરે છે, પ્રભુની ઇચ્છાને અનુસરવામાજ કૃતાર્થતા માને છે પ્રભુની ઇચ્છાને અનુસરતી વખતે એને પ્રભુનુ સર્વકર્તૃત્વ અને સર્વફલદાતૃત્વ પણ સ્ફુરે છે, સર્વકર્તા અને સર્વફલદાતા પ્રભુ જ છે એમ એનો નિશ્ચય થાય છે, પોતે એ પ્રભુને સર્વસ્વ પોતાનુ નિવેદન કરેલુ હોવાથી, પ્રભુ સ્વજનનુ હિત કરવાવાલા હોવાથી સ્વત નિશ્ચિન્ત બને છે, સ્વધર્મ—પ્રભુની સેવારૂપ—નિરન્તર સપ્રેમ આચરે છે, યદ્યપિ ભક્ત પોતે સ્વત પ્રભુથી તો અત્યન્ત અધ કક્ષામા છે છતા પણ પ્રભુ સ્વઅલૌકિક અનુગ્રહથી તેનુ સ્વસમાનયોગ્યત્વ સપાદન કરીને તેને ઉત્તમોત્તમ ફલનો આસ્વાદ કરાવે છે ભક્ત પ્રભુની પરિચર્યાને જ સાધનરૂપ નહિ ગણતા સ્વત ફલરૂપ માને છે

આ તો ઉત્તમોત્તમ અધિકારીની વાર્તા થઈ, પરતુ કેટલીક વખત બ્રહ્મસબધ થવા છતા તે પ્રતિબધયુક્ત હોય છે શ્રીમદાચાર્યજીની કૃપાદૃષ્ટિવૃષ્ટિથી બ્રહ્મસબધ થયુ છે, તથાપિ પ્રભુ એ જીવનો સર્વાંશે સ્વીકાર નથી કરતા તેથી એ પ્રતિબધના પ્રમાણમા એ જીવની નિશ્ચિન્તતામા ન્યૂનતા આવે છે, જેને પરિણામે ચિન્તાનો ઉદ્ભવ થાય છે આ ચિન્તાને લીધે ભગવત્સેવામા ન્યૂનતા આવે છે, તેથી જીવ કૃતકૃત્ય થતો નથી આવુ પરિણામ જીવને પ્રાપ્ત માથાઓ એવી દયાથી શ્રીમદાચાર્યજી 'सिद्धान्तरहस्य' પછી नवरत्नग्रन्थનો ઉપદેશ કરે છે, પ્રથમ જ બ્રહ્મસબધ થયેલુ હોવાથી ભગવદીયત્વ સપાદન થયુ છે, છતા પણ કાઈ પ્રતિબધને લીધે જીવ કાઇક રીતે સશયાત્મા બનીને ચિન્તાતુર થાય છે, અને તેથી ભગવત્સેવા કરતી વખતે પ્રભુમા એનુ ચિત્ત સર્વાંશે પરોવાતુ નથી, આ ન્યૂનતા જીવની કૃતાર્થતાને ખડિત કરે છે, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી નવ ગ્રહના રત્નરૂપ રક્ષા કરવાવાલા એવા નવ શ્લોક ઉપદેશે છે

જીવની કૃતાર્થતા ભગવદીયત્વ સપાદન કરવાને જીવે કરેલુ પ્રભુને આત્મસર્પણ, પ્રભુનુ સર્વકર્તૃત્વ અને તેથી ફલદાતૃત્વ, સર્વની પ્રભુની ઇચ્છાને અધીનતા, પ્રભુનુ સર્વાત્મત્વ નિખિલ પ્રપચની ભગવલ્લીલારૂપતા, સર્વ પ્રપચ ભગવાનની ક્રીડારૂપ છે, પ્રભુ જ રક્ષક છે એમ વારવાર સસ્મરણનુ નવરત્નમા શ્રીમહાપ્રભુજી સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરે છે

સૌથી પ્રથમ દુખ અને ચિન્તાનુ કારણ લૌકિક અહતા તથા મમતા છે 'આ મારૂ છે' 'આ તારૂ છે' ઇત્યાદિ મોહથી જીવ દુખ પામીને ચિન્તાગ્રસ્ત થાય છે, ચિન્તાગ્રસ્ત થવાથી વિક્ષિપ્તચિત્ત બને છે, તેથી ભગવત્સેવામા તેને અન્તરાય પડે છે આ અન્તરાય જીવને સ્વત પુરુષાર્થરૂપ ભગવત્સેવા સિદ્ધ કરવામા મહાન્ બાધક થાય છે, તેથી શ્રીમદાચાર્યજી આનો મૂલમાથી જ ઉચ્છેદ કરવાને જીવે પ્રભુને સ્વકૃત આત્મસમર્પણનુ સસ્મરણ કરવાને વારવાર ઉપદેશે છે, પ્રભુને પોતે જે આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેના સસ્મરણથી પોતાની લૌકિક આસક્તિ—પ્રાકૃત પદાર્થોમા સર્વ પ્રકારની અહતા મમતા—નિવૃત્ત થાય છે, પોતાનુ સ્વીયત્વ પ્રભુને પોતે નિવેદન કરેલુ સ્મરવાથી, तत्तद्वस्तुજન્ય સુખદુખાદિનો સ્પર્શ એને થતો નથી, તેથી ચિન્તા પણ થતી નથી, એટલુ જ નહિ પણ પ્રભુને પોતે આત્મસમર્પણ કર્યું છે તેથી પોતે પ્રભુનો જ દાસ છે એવુ હૃદયમા એને સ્ફુરે છે, પ્રભુની સેવા ચિન્તાવિયુક્ત થઈને સતત કર્યા કરે છે, આ ભગવત્સેવા કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ઉત્તરોત્તર અવસ્થામા પહોચતા સ્વત ફલરૂપ થાય છે અત્ર ચિન્તાનો ત્યાગ કરવાનો પ્રકાર જે શ્રીમદાચાર્યજીએ ઉપદેશ્યો તે માયાવાદીના વૈરાગ્ય, શમદમાદિથી અત્યન્ત વિભિન્ન છે, અત્ર ચિન્તાના કારણરૂપ વસ્તુને મિથ્યા ગણી હેય ત્યાજ્ય માનવાવામા નથી આવતી, પરન્તુ એ વસ્તુ પ્રભુને નિવેદન થયલી હોવાથી, એ વસ્તુમા પોતાની મમતાનુ તિરોધાન થાય છે, જેમ મમતા વિનાના પદાર્થોથી આપણને દુખ થતુ નથી, તેમ અત્ર પણ તેમ જ થાય છે, તેથી ચિન્તા થતી નથી

વલી અહિ જે વસ્તુમા આપણને મમતા છે તે વસ્તુ સાક્ષાત્ પ્રભુને જ નિવેદન થયલી છે, વસ્તુત તો તે પ્રભુની જ છે, એટલે સર્વના વશી અને સર્વના ઈશાન પ્રભુ પોતાને નિવેદન થયલી નિજ વસ્તુનુ અહિત કેમ કરે આથી જીવ આત્મસમર્પણથી વિશેષ નિશ્ચિન્ત બને છે, પોતે પ્રભુને પોતાનુ સર્વસ્વ નિવેદન કરેલુ છે એમ સસ્મરણ વારવાર થવાથી સ્વત કૃતકૃત્ય માનીને, પ્રભુની સેવા ચિન્તાવિયુક્ત થઈને દૃઢાસક્તિથી કરીને પરમ કલ્યાણપથમા સચરતો પરમ ફલ પણ કદાચિત્ પ્રભુકૃપાથી અનુભવે છે

આ પ્રમાણે ચિન્તા દૂર કરવાનો એક પ્રકાર ઉપદેશીને શ્રીમદાચાર્યજી દ્વિતીય ઉપાય નિરૂપણ કરે છે આ સકલ બ્રહ્માડના નાયક પ્રભુ છે, આ સકલ વિશ્વનુ તત્ર પ્રભુ ચલાવે છે, એ સત્યનુ અનુસધાન અલ્પજ્ઞ જીવ વિસ્મરીને પોતે જ કઈ કરે છે એમ દૃઢ આસક્તિથી માને છે, મેં આમ કર્યું તેથી આમ થયુ, જો મેં આમ ન કર્યું હોત તો આમ ન થાત ઇત્યાદિ અનેક સકલ્પ વિકલ્પ પોતાના અહકારજન્ય કર્તૃત્વ ઉપરિ કરે છે, તેથી નિશ્ચિન્ત બનતો નથી, એટલુ જ નહિ પણ વારવાર દુખી થઇને સ્વધર્મ પ્રભુની સેવા કરવામા શિથિલ બને છે મુખ્ય કર્તા ભગવાન્ છે, અને તેના સબધથી જ પોતે પણ કર્તા છે, તે ભૂલી જાય છે જ્યા-રથી પ્રભુએ સૃષ્ટિ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા કરી ત્યારથી જ પ્રભુએ તો નિર્માણ જ કર્યું છે કે આ જીવને હુ આ કરાવીને આ ફલ આપીશ 'तमेव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રભુ જે ફલ જે જીવને આપવુ હોય તે પ્રમાણે તેની પાસે કર્મ કરાવે છે અર્થાત્ સુખ વા દુખની પ્રાપ્તિ સ્વ (જીવના) કર્તૃત્વમાથી ઉદ્‌ભવતી નથી, પણ પ્રભુકૃતજ છે, સર્વકર્તા તથા સર્વફલદાતા ભગવાન્ જ છે, પોતે ભગવાન્‌ને પોતાનુ સર્વસ્વ નિવેદન કરેલુ હોવાથી, ભગવાન્ સર્વકર્તા અને સર્વફલદાતા પોતાનુ અહિત ન જ કરે એવો નિશ્ચય જીવને થાય છે, તેથી નિશ્ચિન્ત થઇને પ્રભુની સેવા નિરન્તર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અત્ર કર્તૃત્વમાથી ઉદ્‌ભવતી ચિન્તા નિવૃત્ત કરવાનો પ્રકાર માયાવાદથી વિલક્ષણ છે, માયાવાદમા એ ચિન્તા દૂર કરવાને પ્રભુના કર્તૃત્વને તિલાજલિ અપાય છે, ભક્તિમાર્ગના શાત્રવને લીધે ભગવાનના માહા-ત્મ્યનો નાશ ત્યા થાય છે પ્રભુનુ કર્તૃત્વ મિથ્યા છે એમ કહીને જીવ પણ જે વસ્તુત અલીક તેનુ કર્તૃત્વ તો સુતરા મિથ્યા છે, અને તેથી જીવે ભ્રાન્તિથી પોતાના માનેલા કર્તૃત્વને ત્યજીને ચિન્તા દૂર કરવી એ માયાવાદનુ મર્મ છે, પરન્તુ એ સર્વ આ કોટિબ્રહ્માડમા પ્રકટ થતા ભગવન્માહાત્મ્યનો નાશ કરતુ હોવાથી ભગવદ્‌ભક્તોને તો સર્વથા ત્યાજ્ય છે ભક્તિમાર્ગીય દૃષ્ટિથી તો ચિન્તાનિવૃત્તિપ્રકાર ઉપર દર્શાવેલો તે જ સમજવો

શ્રીમહાપ્રભુજી હજુ પણ ચિન્તાનિવૃત્તિનો અન્ય ઉપાય ઉપદેશે છે, કદાચિત્ સ્થૂલ બુદ્ધિથી પ્રભુનુ કર્તૃત્વ સર્વત્ર સ્ફુરતુ ન હોય તોપણ આ કોટિબ્રહ્માડનુ તત્ર એમની ઇચ્છાને અધીન છે સર્વ પ્રભુની ઇચ્છાથી જ થાય છે, નિજેચ્છાથી જ પ્રભુ સર્વ કરે છે, અખિલ વિશ્વની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ પ્રભુની ઇચ્છાને અનુસરે છે, તેથી સુખ વા દુખ જે કાઇ જીવને થાય છે, તે પ્રભુની ઇચ્છાથી જ થાય છે, જગતમા ક્ષુદ્રમા પણ ક્ષુદ્ર એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે પ્રભુની ઇચ્છા વિના થઈ શકે, પ્રભુ નિવેદિતાત્માનુ-સ્વજનનુ-સર્વથા હિત કરવાવાલા હોવાથી જીવ નિશ્ચિન્ત બનીને સ્વધર્મ ભગવત્સેવા કરતો કૃતાર્થ થાય છે સર્વ પ્રભુની ઇચ્છાથી જ થતુ હોવાથી અને પ્રભુ નિજજનોનુ સર્વથા કલ્યાણ કરવાવાળા હોવાથી નિવેદિતાત્માને તો ચિન્તાનો અત્ર અવકાશ જ નથી આ જ ઇચ્છાને વેદમા ઈક્ષારૂપે વર્ણવી છે, તેનો સભ્રમ પ્રાકૃત મનુષ્યોની ઇચ્છા સાથે ન કરવો પ્રભુની ઇચ્છા-ઈક્ષા-પ્રભુના અલૌકિક સ્વરૂપ જેવી જ અલૌકિક છે એમા પ્રાકૃતત્વની ગધ માત્ર પામર મનુષ્યોને જ આવે આ ઈક્ષા માયાવાદીના શબલ બ્રહ્મની ન સમજવી, કારણ કે શબલ બ્રહ્મ સ્વત માયિક હોવાથી ઉપરે દર્શાવેલુ સ્વ-તત્ર નિરકુશ કર્તૃત્વ એમા કિચિન્માત્ર પણ સભવતુ નથી, આ તો શુદ્ધ નિર્ગુણ બ્રહ્મની જ ઇચ્છા

સમજવી સૃષ્ટિપ્રાક્કાલીન આ જ ઇચ્છાથી પ્રભુ પોતે બહુરૂપ થયા એ ઇચ્છા અનુસરવામા જ ભક્તની કૃતાર્થતા છે પોતે પણ જે કંઇ કરે છે તે પણ ભગવદિચ્છાપ્રેરિત સમજે છે, અને ' बुद्धिप्रेरककृष्णस्य पादपद्म प्रसीदतु ' ઇત્યાદિનુ સુખ નિશ્ચિન્તતાથી અનુભવીને ભગવત્સેવા કરે છે

આથી પણ અધિક ચિન્તાનિવૃત્તિનો ઉપાય શ્રીમદાચાર્યજી ઉપદેશે છે પ્રભુ સર્વાત્મા છે, જે ભક્તે પ્રભુને પોતાનુ સર્વસ્વ નિવેદન કરેલુ છે તેના આત્મરૂપ પણ પોતે થાય છે, તેથી પણ જીવને ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી અથવા હૃદયમા સ્થિતિ કરવાવાલા પ્રભુ આપણને સ્વ-શક્તિથી યન્ત્રવત્ ફેરવે છે, તેથી પણ જીવને ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી જે તન્ત્ર પોતે ફેરવે છે એમ માને છે, તે પણ પ્રભુ સ્વશક્તિથી પોતાના (જીવના) હૃદયમા બિરાજીને ચલાવે છે, તો પછી જીવે ચિન્તા શા વાસ્તે કરવી ? કિંચિજ્જ્ઞ જીવ પોતાનુ અહિત કરે, પરન્તુ સર્વજ્ઞ પ્રભુ એવુ કદાપિ ન કરે એવો દૃઢ નિશ્ચય થવાથી ચિન્તોદ્વેગ છુટી જાય છે, તેથી ભગવત્સેવા અ-ન્તરાય વિનાની સ્વત પુરૂષાર્થરૂપ થાય છે

આટલુ કહેવાથી પણ જો જીવની ચિન્તા નિવૃત્તિ ન થાય તો એક અધિક સત્ય શ્રીમ દાચાર્યજી ઉપદેશે છે આ સકલ કોટિબ્રહ્માડ પ્રકટ કરવાનુ પ્રયોજન પ્રભુને સ્વલીલા સિવાય અન્ય કંઈ નથી, એ લીલાવૈચિત્ર્ય અખડિત રહે એવા આશયથી પ્રભુ સ્વેચ્છાનુસાર પોતે તત્ત-દ્રૂપ ધારણ કરીને સૂત્રધાર જેમ સૂત્રથી કાષ્ઠની [1]મૂર્તિઓને નચાવે છે, તેમ પ્રભુ આપણને નચાવે છે યાસ્કાચાર્ય નર શબ્દનો સબધ નૃત્ ધાતુ સાથે દર્શાવે છે, તે પણ એમ જ સૂચવે છે જીવ પણ પ્રભુની ઇચ્છાને આધીન એક નર્તક છે પ્રભુએ એક મહત્ નાટક આરભ્યુ છે તેમા જે જે પાઠ પ્રભુએ જે જે જીવને નિર્માણ કરી આપ્યા છે તે તે ભજવીને પ્રભુ સમીપ પાછુ જવાનુ છે ભગવાન્ વ્યાસ આ જ ' लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ' સૂત્રમા ઉપદેશે છે આ લીલાનુ અનુસધાન કરનારને પણ મોક્ષનુ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ વ્યાસ કૈવલ્યપદથી સૂચવે છે પ્રભુ નિત્ય વિચિત્ર ખેલ રમવાને અનેક જીવને સુખ વા દુખ ઇત્યાદિ સાધનસામગ્રી જીવને આપે છે, કોઇને રાય બનાવે છે તો કોઇને રક બનાવે છે, કોઇને મહાપડિત બનાવે છે, તો કોઇને મહામૂર્ખ બનાવે છે, આ સર્વ પ્રકટ કરવામા પ્રભુની ઇચ્છા અને લીલા સિવાય અન્ય પ્રયોજન નથી સુખ વા દુખ પણ લીલારૂપ જ છે માટે જીવે સર્વથા ચિન્તા ત્યજવી, અને પ્રભુની સેવા નિરન્તર સપ્રેમ કરીને ફલરૂપ તેને અનુભવી કૃતાર્થ થવુ

આટલુ કહેવા છતા પણ જો જીવની ચિન્તા ન છુટે તો શ્રીમદાચાર્યજી હજુ એક સરલ ઉપાય ઉપદેશે છે 'श्रीकृष्ण शरण मम' એ મન્ત્રનો વારવાર જપ કરીને અનુસધાન કરવાનુ ઉપદેશે છે પ્રભુ જ મારા રક્ષક છે, અને જેને માથે આવા સમર્થ રક્ષક હોય તેને ચિન્તા શા માટે કરવી જોઇએ ? અખિલબ્રહ્માડના નાયક પ્રભુ જ્યારે પોતાના રક્ષક તરીકે બિરાજે છે, તો પછી હિતાહિતનો પ્રશ્ન જ નથી પ્રભુ રક્ષક હોવાથી સર્વથા રક્ષણ કર્યા કરશે જ એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે, ભક્ત પછી નિશ્ચિન્ત થવાને પોતાને બ્રહ્મસબધ થવાથી જે દાસધર્મ સ્વીકારાયો છે તે ભગવત્સેવારૂપ સતત કરવાને પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તેમા જ પ્રભુ તેને ઉત્તમોત્તમ લીલારસ વિરહાવસ્થા અનુભવાવે છે માયાવાદિવત્ 'सोहम्' 'अह ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसि' ઇત્યાદિ વાક્યો ઉચ્ચારીને મધુસૂદનીય શરણાગતિ નહિ સ્વીકારતા માત્ર 'श्रीकृष्ण शरण मम' એ શ્રીમદાચાર્ય પ્રતિ શ્રીમુખે આજ્ઞા કરેલા મન્ત્રના ઉચ્ચાર પૂર્વક પ્રભુને શરણે જવુએ પ્રમાણે नवरत्नग्रन्थनु તાત્પર્ય છે એમ લાગે છે श्रीकृष्णार्पणमस्तु

માઘ શુકલ પૂર્ણિમા ૧૯૮૧
મુબઈ

મૂલચન્દ તુલસીદાસ તેલીવાલા.

---

૧ કાષ્ઠની પુતળી કોટિ મટકા કરે મરકટ માનવી ચાહી ન આવે, અખિલ બ્રહ્માડમા એક છે નાથ ૩ પુણ્યને પાપ નામ કહાવે આ નૃસિંહ મહેતાની કડીમા એતત્સદૃશ કથન છે વિશેષ જુઓ પુ ભ સુ ૪ ૧૧-૧૨

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

श्रीविट्ठलेश्वरविरचितप्रकाशसमेतम् ।

चिन्तासन्तानहन्तारो यत्पदाम्बुजरेणवः ।
स्वीयानां तान् निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।
नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान् प्रभून् श्रीविट्ठलेश्वरान् ।
नवरत्नप्रकाशे यास्तद्वाचस्ता उपास्महे ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः सिद्धान्तरहस्ये आत्मनिवेदिनामुत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशोपायस्य भगवतोक्तत्वेपि तत्रोक्तस्य प्रकारस्य भोगसाधकतया अलौकिकभोगानुगुणत्वमेव, न तु सेवाप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वमपीति तदभावे सेवाया आधिदैविकीत्वाभाव तस्मिन् सति तत्प्रवणचेतोरूपमानसीसेवाया असभव चालोच्य, कालप्रारब्धस्वभावैरभीक्ष्ण जन्यमानानामुद्वेगादीनां निवृत्त्यर्थं सेवाफलग्रन्थविवरणे च 'सविघ्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्त्याज्य' इति लौकिकभोगनिवृत्तौ तत्स्वरूपविचारस्यैव तन्निवृत्त्युपायत्वेनोक्तत्वात् साधारणप्रतिबन्धनिवृत्तौ च तत्र 'आद्यो बुद्ध्या त्याज्य' इत्यनेन बुद्धिमात्रस्यैवोपायत्वेन कथनादुद्वेगनिवृत्तौ च कस्यापि साधनस्याकथनात्, किञ्चित् साधन बुद्धिविशेषरूप वक्तव्यम्, यद्यपि अतत्त्वनिर्धाराविवेकयोः प्रतिबन्धसाधकत्वकथनेन तत्प्रतियोगिनोस्तत्त्वनिर्धारविवेकयोः सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिसाधनत्व सूचितम्, तथापि तत्त्वनिर्धारस्वरूपस्य सङ्क्षेपतः कुत्राप्यनुक्तत्वाद्विवेकधैर्याश्रये विवेकस्वरूपस्योक्तत्वेपि आश्रयशेषत्वेनोक्ततया सेवाशेषत्वेनानुक्तत्वात् सेवाया आधिदैविकीत्वसम्पत्त्यर्थं प्रतिबन्धकत्रयनाशहेतु सङ्क्षेपेण वदिष्यन्तो, हेतुनाशे कार्यनाशात् तद्धेतुभूतचिन्तानाशकमुपायमुपदिशन्तीत्यनुसन्दधानाः श्रीमत्प्रभुचरणा. नवरत्न व्याचिकीर्षन्तः, तत्र चिन्ताया अकरणस्य आज्ञप्तत्वात् स्वभावतः प्राप्तायाश्चिन्ताया अनिवार्यत्वात् तत्स्वरूपमन्यन्निश्चित्य तन्निवृत्त्युपायमुपदिशन्तो मङ्गलमाचरन्ति चिन्तेत्यादि । चिन्ताशब्दः स्मरणाख्ये मनोव्यापारे योगरूढः । चिति स्मृत्यामित्यतो भावेऽङि कृते चिन्तापदसिद्धेः । 'स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यान'मिति कोशाच्च । सा तु प्रयत्नमन्तरेणापि, सदृशादृष्टचिन्ताद्यैः तद्बीजबोधकैः तदा तदा सम्भवन्ती न निवारयितु शक्या । किञ्च, तस्या. सर्वस्या अकरणे 'निवेदन तु स्मर्तव्य'मित्यग्रिमग्रन्थस्यापि विरोध इति सात्र न निषिध्यत्वेन विवक्षिता, किन्तु शास्त्रेषु प्रस्तूयमाने विचारे 'अथेद चिन्त्यत' इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विचारापरनामा सप्रयत्न. स्मरणविशेषश्चिन्ता, तस्या अपि योऽवस्थाविशेषकृतोऽवान्तरवि-

---

१. विचारयितुमिति पाठ ।

ननु भगवदीयाना कथ चिन्तोद्भवः । इत्थमं । आत्मनिवेदिनो हि भगवद्भजनार्हाः, नेतरे । तत्र चैहिकपारलौकिकयोरर्थयोर्नावशिष्ट किञ्चिदसमर्पितम् । एव सति देहादिनिर्वाहः केन कार्यः, कि निवेदितार्थेन, उत इतरेण वा । तत्र नाद्य । तदीयार्थस्य तदिच्छा विना ग्रहीतुमशक्यत्वात्, इच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्विच्छायामपि सत्या तदुपयोगोऽनुचितः सेवकस्य । न च तदीयानां देहादीना तदीयार्थेन पोषण न दोषायेति

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

शेषः, 'एवमापन्नस्य मे किं स्या'दित्याकारकः, सोऽत्र चिन्तापदेन परामृश्यते । तस्याः सन्तानः परम्परा, तद्धन्तारो निवारका यत्पदाम्बुजरेणवस्तान् निजाचार्यान् मुहुर्मुहुः यदा यदा तत्सम्भवः, तदा तदा तन्निवृत्त्यर्थं प्रकर्षेण कायवाङ्मनसेन नमामीत्यर्थः । तेन तदीयाना प्रथमत इदमेव तन्निवृत्तिसाधनमिति बोधितम् ।

अतःपर व्याख्येयग्रन्थे चिन्ताया अकरणस्य निवेदितात्मधर्मत्वेनोक्तत्वाद्ब्रह्मसम्बन्धकरणरूपस्य निवेदनस्य चात्र भगवद्धर्माचरणाधिकारत्वेन विवक्षितत्वात् तेन भगवदीयत्वे सति यथा चिन्तोद्भवस्त प्रकार ग्रन्थावतरणाय पृच्छति नन्वित्यादि । सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसम्बन्धकरणात् सर्वदोषनिवृत्तेरसमर्पितवर्जनेन च भाविदोषासंसर्गस्य व्यवहारानुरोधिगौणधर्मोपदेशेन लौकिकालौकिकनिर्वाहप्रकारस्य चोक्तत्वात् तद्रीत्याऽभीक्ष्ण भगवन्तमनुसन्दधानानामैहिकामुष्मिकचिन्ताहेतोर्निरस्तत्वात् केन प्रकारेण चिन्तोद्भवो यन्निवृत्त्यर्थं नवरत्नकरणमित्यर्थः । एव साभिप्रायप्रश्नमुखेन तादृशा चिन्तोद्भवे आक्षिप्ते तेषा यादृशचिन्तोद्भवस्त प्रकार वक्तु निवेदनस्याधिकाररूपतायास्तत्प्रकारस्य च कुत्रापि प्रकरणग्रन्थेष्वनुक्तत्वात्तत्प्रकारकथनादिना तदावश्यकत्व च दृढीकर्तु येषा न लौकिकी चिन्ता, ते भगवदीया इति तेषा स्वरूपबोधनाय प्रथमतः पुरःस्फूर्तिक चिन्तोद्भवप्रकार वदिष्यन्तस्तत्र हेतु विकल्पयन्ति इत्थमित्यादि । तथाच । सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या चिन्ताया असम्भवेपि शरीरादियात्रानिर्वाहप्रकारस्य तत्रानुक्तत्वा'दनन्याश्चिन्तयन्तो मा ये जनाः पर्युपासते । तेषा नित्याभियुक्ताना योगक्षेम वहाम्यह'मिति भगवदुक्ते निर्वाहप्रकारे प्रासस्योक्तविकल्पात्मकहेतोर्वशाच्चिन्ता सम्भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं ग्रन्थकरणमित्यर्थः । एव सम्भवहेतु विकल्प्याद्य परिहरन्ति तत्रेत्यादि । आद्यः निवेदितेनैव निर्वाहः कार्य इति पक्षो न युज्यते । तत्र हेतुस्तदीयार्थस्येत्यादि । नन्वेकादशोनविंश आत्मनिवेदिनां धर्माः 'श्रद्धामृतकथाया म' इत्यादिनोपदिष्टाः, ते च शरीरस्थितिमन्तरेणानुपपद्यमानास्तद्धेतुमाक्षिपन्तो निवेदितेनैव निर्वाहमाक्षिपन्तीति नेच्छाया ज्ञातुमशक्यत्वमित्यत आहुः वस्तुत इत्यादि । अनुचित इति । भगवद्वाक्यतात्पर्यज्ञानाभावादनुचितः । सेवकस्येति । हेतुगर्भं विशेषणम् । तथा चेच्छाज्ञानेपि प्रत्यक्षाज्ञाभावेन स्वतस्तथाकरणे भक्तिमार्गविरुद्धस्य स्वातन्त्र्यस्य सम्भवादनुचित इत्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेणौचित्यमाशङ्क्य परिहरन्ति न चेत्यादि । दोषावहत्वादिति । देहादेर्भगवदीयत्वेपि तत्र स्वत्वाभिमानस्यानपेतत्वेन

वाच्यम् । स्वतस्तथाकृतेर्दोषावहत्वात्तदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादित्युक्तम् । न द्वितीयः, अस्वधर्मत्वात् । निवेदितस्यार्थस्य स्थित्याद्यर्थं स्वस्य विचारस्याप्यनुचितत्वात् । तदभिमाने तत्सम्भवात् । एवं सति देहादिनाशसम्भवेन भजनासम्भवात्तद्वैयर्थ्यापातः । मार्ग एव चायमुच्छिद्येत । अतो निवेदने भजनाधिकारः, तस्मिन् सति तदनिर्वाह इत्युभयतःपाशा रज्जुरिति चेत् । अत्र वदामः । 'दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनम् । एवं

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

तथात्वादित्यर्थः । द्वितीयं परिहरन्ति **न द्वितीय** इत्यादि । तत्र हेतुः **अस्वधर्मत्वा**दिति । तदुपपादयन्ति **निवेदितस्ये**त्यादि । भगवता ह्यात्मसमर्पणमिदं स्वत्वाभिमानत्यागार्थमेवाधिकारिविशेषणतयोपदिष्टम् । तत्पूर्वकमेव सेवाकरणस्य महद्भिर्मृग्यभक्त्युत्कृष्टकारणत्वात् । अन्यथा अत्रोक्तानां पूर्वमेकादशाध्यायेऽप्युक्तत्वादत्रोक्तेषु विशेषाभावे उत्कृष्टकारणत्वप्रतिज्ञानं विरुद्धं स्यात् । उत्कृष्टत्वं त्वत्रानन्यथासिद्धत्वमेव । नत्वन्यत् । तथा सति पूर्वोक्तेष्वेतत्कारणत्वाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । तथा सत्येतेषु परत्वोक्तिविरोधप्रसङ्गादिति । अतो यथान्यस्मिन्निवेदितेऽय नाभिमन्यते, तथा देहादावपि युक्तम् । तद्यद्यनिवेदितेन देहादिनिर्वाहं चिन्तयेत्, तदा स्वत्वाद्यभिमानदार्ढ्यापत्त्या स्वस्यधर्मो बाध्येतेति स्वधर्मविरोधेन तथात्वादित्यर्थः । एवं हेतुद्वयं परिहृत्य यथाचिन्तोद्भवस्तं प्रकारमाहुः **एवं सतीत्यादि** । एवं देहादिनिर्वाहप्रकारद्वये बाधिते सति देहादेस्तथात्वेन भजनासम्भवान्निवेदनवैयर्थ्यं पुष्टिमर्यादात्मकभक्तिमार्गोच्छेदश्चेति भगवता भक्त्यधिकारवाक्यं भक्तिपरमकारणवाक्ये किमभिप्रायेणोक्तम् । ततश्च तदर्थज्ञानासम्भवे तदुक्तकरणस्यापि व्यङ्गत्वात्कथं परमभक्तिलाभ इत्येवं तत्सम्भव इत्यर्थः । एवं चिन्तासम्भवव्युत्पादनमुखेनात्मनिवेदनस्यावश्यकत्वे आक्षिप्ते प्रमाणपुरःसरं तदावश्यकत्वं साधयन्त उभयतःपाशं परिहरन्ति **अत्रे**त्यादि । इह दारानितिवाक्यमेकादशे प्रबुद्धेन 'तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतम् । अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरि'रिति भगवत्तोषहेतून् धर्मानुपक्रम्य तत्र पठितम् । दारादीनालक्ष्य यत् परमेश्वराय निवेदनं तदुपयोगितया समर्पणं तत् शिक्षेदिति तत्रपदसम्बन्धाद्दारादिनिवेदनस्य भगवत्तोषहेतुत्वं बोधयति । द्वितीये तु भगवता भक्तिपरमकारणमुपक्रम्य तदधिकारिविशेषणबोधनाय पठितमिति तत्र तदावश्यकतां बोधयति । आदिपदेन 'दास्येनात्मनिवेदन'मिति भगवद्वाक्यं स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन चेति बल्याचारबोधकवाक्यं च सङ्गृह्यते । अत एतादृशैर्वाक्यैः स्वसर्वस्वसहितात्मसमर्पणं भक्तिमार्गे आवश्यकम् । तत्र हेतुर्दृष्टान्तश्च **साक्षादि**त्यादिना स्फुटीक्रियते । न'चैव धर्मे'रितिवाक्ये स्वकृतधर्मापेक्षया मनुष्यत्वस्य पूर्ववर्तित्वेन तत्र तेषां हेतुतयाऽनन्वयेऽप्यात्मनिवेदिनामिति तद्विशेषणं प्रति हेतुत्वस्य सुवचत्वात्तं प्रत्येव तेषां हेतुत्वं तस्य भक्तिं प्रतीतिप्रतीतेः स्फुटत्वादात्मनिवेदनस्य धर्मकरणं प्रत्यधिकारत्वमयुक्तमिति शङ्क्यम् । साक्षात् क्रियान्वयं विहायैव कल्पने बीजाभावात् । धर्माणां तत्रोपक्षये आत्मनिवेदनोत्तरं तदकरणप्रसङ्गात् ।

१ स्वस्य धर्म इति पाठः ।

धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यत' इत्यादि-वाक्यैस्तदावश्यकम्, साक्षात् श्रीगोकुलेशभजनाधिकाररूपत्वात्, द्विजस्य वैदिककर्मणि गायत्र्युपदेशजसंस्कारवत् । (निवेदनस्य सार्थकत्वाय भजनसिद्ध्यर्थमावश्यकव्यवहारार्थं निवेदितस्यैव स्वार्थं विनियोगः कार्यः ।)[1] अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदनेऽकृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः । अपरच । दाने हि न स्वविनियोगो, न तु निवेदने । अन्यथा निवेदितान्नादेर्भोजन न स्यात् । अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

दास्येनात्मनिवेदनस्य प्रागुक्तत्वेन दास्यापेक्षया न्यूनश्रद्धादिधर्मजन्यात्मनिवेदनस्यात्र परत्वोक्तेर्बीजानुपलम्भाच्च । तस्मादात्मनिवेदनस्याधिकारत्वायैवैवमुक्तिरिति निश्चय इति बोध्यम् । तथा च त्रैवर्णिकत्वेन सत्यामपि स्वरूपयोग्यतायामुपनयन विना वैदिककर्मणि यथा नाधिकार, तथा 'देवोऽसुरो वे'ति 'को नु राजन्निन्द्रियवा'निति च वाक्यात् स्वरूपयोग्यत्वेपि निवेदन विना विवक्षितभक्तौ नाधिकार इति सिध्यति । एव निवेदनस्वरूपस्यानवगमे भजनासिद्धि स्फुटीकुर्वन्ति अन्यथेत्यादि । यदि भगवद्वाक्यस्थे आत्मनिवेदिपदे दाराद्यात्मा न सङ्गृह्येत, तदा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तया तदात्मनिवेदने अकृते तस्या आत्मनिवेदित्वाभावादनधिकारेणाग्रे सेवाया तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिरत उक्तरीत्या तज्ज्ञानमावश्यकमित्यर्थ । तथा च यथा गायत्र्युपदेशजनित उपनयनसंस्कार. प्रतिपुरुष भवस्तस्य तस्य वैदिककर्मोपकारकदेहादिनिर्वाहप्रयोजकभिक्षादिकर्मणा न प्रतिरोधक., तथोक्तरीत्या निवेदनरूप संस्कारोपि भजनोपकारकदेहादिनिर्वाहप्रयोजकस्य निवेदितोपयोगस्य न प्रतिरोधक इति नोभयतःपाशारज्जुरित्यर्थः । अत्र दारपद चेतनयो. पुत्राप्तयोरप्युपलक्षकम् । उत्तरक्षणपद चावश्यकत्वपरम् । न त्वव्यवहितोत्तरत्वपरम् । अशक्योपदेशत्वापादकत्वात् । अथवा । उत्तरक्षण एव तद्वैयर्थ्यापत्तिरिति योजना, तेन न कोपि दोष. । एव चोक्तवाक्यद्वयविचारे दारादिनिवेदन स्वात्मना सह क्रियमाण पृथक् धर्मरूपम्, दारादिभि. स्वय क्रियमाण त्वधिकाररूपमिति सिध्यतीति । एकेन स्वसर्वस्वनिवेदने तेषा निवेदितत्वेपि तेषां स्वस्वसंस्काराय पृथक् तत्करण युज्यते । तस्मात्सुष्ठूक्त अन्यथा तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिरिति । ननु भवत्वेवमिच्छाज्ञानेनोभयतःपाशनिवृत्ति., तथाप्याज्ञाऽभावे स्वतस्तथाकरणे यो दोष., स कथ निवर्ततेत्यत आहु. अपर चेत्यादि । दान नाम स्वत्वपरित्यागपूर्वकः परस्वत्वोत्पादनानुकूलः, 'तुभ्यमह सम्प्रददे न मम', इत्यादिशब्दाभिव्यङ्ग्यो मनोव्यापारः । तस्मिन् कृते सति हि निश्चयेन न स्वविनियोगः । दत्तापहारदोषोत्पादकत्वात् । निवेदन तु तदीयत्वानुसन्धानपूर्वक. स्वत्वाभिमानत्यागानुकूलः 'तुभ्य समर्पयामि, निवेदयामी'त्यादिशब्दाभिव्यङ्ग्यस्तद्भिलक्षणो मनोव्यापार. । तस्मिन्कृते तु न स्वविनियोगो दोषाय । दत्तापहारदोषानुत्पादकत्वात् । तत्र गमकमाहु. अन्यथेत्यादि । यदि स्वत्वत्यागपरस्वत्वोत्पत्त्यानुकूल्य-

---

१ () नास्ति बहुपुस्तकेषु ।

निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्दत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा, दासधर्मत्वात् । 'उच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यै. । आत्मशोधकत्वाच्च । किन्तु प्रभौ निवेदितार्थस्य विनियोगे जातेऽग्रे तदर्थं यत्न. कार्यो, नवेति भवति चिन्ता । *तत्करणे बाहिर्मुख्यसम्भव. सेवाप्रतिबन्धश्च । 'त्रैवर्गिकायासे'तिवाक्यात् भगवत्कृतप्रतिबन्धश्च तत्र स्यात् । अकरणे निवेद्याभावेन भवति च दु.खम् । एवभूतान् स्वानुपदिशन्ति चिन्ता कापि न कार्येति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

योर्दाने निवेदने च तुल्यतायामपि कश्चिद्विशेषो न स्यात्, तदा पुराणेष्वनिवेदितस्य निषिद्धत्वान्निवेदितान्नादेर्भोजन नोक्त स्यात् । तत्तूच्यते । तथा हि । हरिवल्लभसुधोदये स्कान्दे 'नैवेद्यशेष तुलसीविमिश्र विशेषतः पादजलेन सिक्तम् । योऽश्नाति नित्य पुरतो मुरारे. प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् । षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फल परिकीर्तितम् । विष्णो-र्नैवेद्यसिक्थेन तत्फल भुञ्जतः कला'विति । गारुडे च 'पादोदक पिबेन्नित्य नैवेद्य भक्ष-येद्धरे. । शेषाश्च मस्तके धार्या इति वेदानुशासन'मिति । ब्रह्माण्डे च 'पत्र पुष्प फल तोयमन्नपानाद्यमौषध । अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् । अनिवेद्य तु भुञ्जान. प्रायश्चित्ती भवेन्नरः । तस्मात्सर्वं निवेद्यैव विष्णोर्भुञ्जीत सर्वदे'ति । पद्मपुराणेपि गौतमः 'अम्बरीष गृहे पक्क सदाभीष्ट यदात्मन । अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् सप्तजन्मानि नारकी । अम्बरीष नव वस्त्र फलमन्न रसादिकम् । कृत्वा विष्णूपभोग्य तु सदा सेव्य हि वैष्णवै'-रिति । श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे दितिपुसवनव्रते[2] समाप्त्यध्याये 'उद्वास्य देव स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामाप्तये तथे'ति । तेन सिद्धमाहुः निवेदि-तानामित्यादि, शोधकत्वाच्चेत्यन्तम् । तथा चैव भगवद्दत्तप्रसादत्वेन तन्निवेदितग्रहणस्य दासधर्मत्वे सिद्धे आज्ञप्तत्वमप्यर्थादेव सिद्धमिति न भक्तिमार्गविरुद्धस्य स्वातन्त्र्यस्यापत्ति-रित्यर्थ. । नचोक्तवाक्येषु 'त्वयोपभुक्ते'ति वाक्ये च अचेतनानामेव प्रसादत्वेनोपयोग-स्योक्तत्वाद्दारादीनां विनियोगे दोष. स्यादेवेति शङ्क्यम् । पाकादिसेवाया विनियोगस्य तेषामपि सिद्धत्वेनादोषादिति । एव चैतावता ग्रन्थेन सिद्धान्तरहस्योक्तमेव सर्वं निर्धारितं ज्ञेयम् । तेनात्र न तदुक्तविचाराच्चिन्तासम्भवः, किन्तु प्रकारान्तरेणेति बोधितम् । अतः पर तत्सभवप्रकार वदन्तो ग्रन्थमवतारयन्ति किन्त्वित्यादि । व्याकुर्वन्ति लौकिके-

---

* (किंच । तत्करणे बाहिर्मुख्यसम्भव इत्यारभ्योक्तचिन्ताभावायेदमत्र विचार्यते । सेवार्थं यत्नकरणे बाहिर्मुख्य सेवाप्रतिबन्धश्च न सम्भवति । तस्य सेवाङ्गत्वेन तत्पूरकत्वात् तदकरणे तदसम्भवाच्च । नच 'त्रैवर्गिका या से'ति वाक्यात्तत्र भगवत्कृत प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । त्रैवर्गिकपदवैयर्थ्यापत्ते । अन्यथा आयासविघातमित्येतावतैव चारितार्थ्य स्यात् । अत स्वकीयाना त्रैवर्गिकायासविघातमेव भगवान् करोति, न स्वसेवार्थकायासविघातमिति निश्चीयते । अन्यथा यत्नमात्रस्य निषेधे भजनमार्ग एवोच्छिद्येत । नन्वात्म-

---

१ चिह्नान्तर्गत टिप्पण पाश्चात्य प्रभूणामिति प्रतिभाति । २ दितिपयोव्रतेति पाठ ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

लौकिकतदभावेपि भगवदर्थापि सा न कार्या । एतदाहुः **कापीतिशब्देन । अङ्गीकारेणैव** सर्वं स्वत एव करिष्यतीति विश्वासो यतस्तस्यावश्यकः । भगवतोपि तथानियमः । कदाचित् परीक्षार्थं प्रारब्धभोगार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते, तदापि न कार्येत्याहुः **कदापीति-**

त्यादि । सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या तन्निष्कर्षजनकपूर्वोक्तविचाररीत्या च लौकिक्याश्चिन्ताया अभावेपि पूर्वोक्तरीत्या भगवदर्थापि सा न कार्या । तत्र हेत्वपेक्षाया निवेदितात्मपदेन **भगवानपीत्युत्तरार्धेन** च सूचित हेतुद्वय व्याख्यानमुखेन स्फुटीकुर्वन्ति **अङ्गीकारेणैवे-त्यादि, आवश्यक इति ।** अत्राश्चातकन्यायादावश्यकः । एतेन निवेदितात्मपदसूचितो हेतुर्विवृत. । द्वितीय विवृण्वन्ति **भगवतोपि तथा नियम इति ।** अङ्गीकृतपालननियम. । योगक्षेमवहनवाक्येनैव तथा सिद्धत्वादित्यर्थः । [³यदि तूत्तरार्धस्याग्रे व्याख्याततत्वादेतस्य पूर्वशेषत्वमङ्गीक्रियते, तदास्याथिकत्व ज्ञेयम् । वस्तुतस्तूत्तरार्धं व्याख्यानेपि महापुरुषेण निवेदितेन पूर्वार्धोक्ति हेतोरप्युक्तत्वात्पूर्वार्धेप्युत्तरार्धार्थाङ्गीकारो न दुष्ट इति ज्ञेयम् ।] तत्रापि विशेष वदन्तीत्याहु· **कदाचिदित्यादि । कदापीतिपदेनेति ।** कदाशब्दापि-शब्दाभ्या युक्तमिति पद तेनेत्यर्थ. । प्रकारद्वयान्यतरेण विलम्बेपि चिन्ताया अकरणे एतावेव हेतू इति ज्ञापनायान्ते इतिपदोक्ति· । तथा चात्रेतिपदयुतात्पाठादुपगीति-श्छन्दः । 'आर्याद्वितीयकेर्धे यद्गदित लक्षण, तत्स्यात् । यद्युभयोरपि दलयोरुपगीति ता मुनिर्ब्रूते' इति वृत्तरत्नाकरे तल्लक्षणादुदाहरणाच्च । यदा त्वितिशब्दरहितः पाठ', तदा त्विय वृत्तिगन्धिचूर्णिकेति न किमपि छन्दः । (⁴वृत्तिगन्धिचूर्णिकालक्षण तु छन्दोमञ्जर्यामुक्तम् । 'अपाद. पदसन्तानो गद्य तत्तु त्रिधा मतम् । चूर्णिकोत्कलिकाप्रायवृ-त्तिगन्धिप्रभेदतः ॥ अकठोराक्षर स्वल्पसमास चूर्णक विदु. । भवत्युत्कलिताप्राय समासाढ्य दृढाक्षरम् । वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तिगन्धि पुन. स्मृतम् ॥) तदा हेतुरर्थोक्त एव ।

ननु सत्य भगवान् स्वाज्ञाकारित्व जीवेऽवलोक्यापेक्षितपूरणेन योगक्षेम भगवदर्थं लौकिकार्थं च निर्वाहयति, तथापि प्रथम जघन्याधिकारे भगवास्तथा निर्वाहयेन्नवेति

निवेदिनामितरयत्नासम्भवेन तज्जनितचिन्ताऽभावात् कथ चिन्ता न कार्येत्युपदेश इति चेत् । अत्रेद प्रति-भाति । भजनमार्गे हि भगवदङ्गीकारस्त्रिविध । पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन । तत्रापि वै त्रैविध्यम् । तत्र पुष्टिपुष्टावङ्गीकृतस्य नेतरयत्नसम्भावनापि । पर मर्यादापुष्टौ प्रवाहपुष्टौ चाङ्गीकृतस्य तत्करण मर्यादाप्रवाहाश , तद्विघात पुष्ट्यश । तथा चात्मनिवेदिना मर्यादाप्रवाहसवलिताना यथेतरयत्ने कृते बाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धत-द्विघातादिक भवति, तथा सेवार्थकेपि यत्ने भविष्यतीति भवति चिन्ता, अतस्तदभावाय तान् प्रति **चिन्ता कापि न कार्येत्युक्तम्** । अत सेवार्थ यत्न कर्तव्य एवेति नानुपपत्ति काचित् ।)

१ लौकिकीति पाठ । २ भोजनार्थमिति पाठ । ३ [ ] चिह्नान्तर्गत बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।
४ ( ) टिप्पण नास्ति बहुषु पुस्तकेषु ।

पदेन । ननु लोकवत् कुटुम्बाद्यासक्त्या स्वस्यापि लौकिकीं गतिं कदाचित् प्रभुः कुर्यात्, तत्राहुः भगवानपीति । यतः पुष्टिस्थोऽतो मर्यादामार्गीयवैराग्याद्यभावेपि 'महापुरुषेण निवेदिता' इति स्वकीयत्वेनाङ्गीकारात् तथा न करिष्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं चेत्, स्वाच्छन्द्यव्यवहारापत्त्या बाहिर्मुख्यं स्यादत आहुः **निवेदनमिति** ।

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

चिन्ता स्यादेवेत्याशङ्कां समादधते इत्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति **ननु लोकवदि-त्यादि** । **स्वस्यापीत्यनेन** भगवान् परामृश्यते । गतिमिति । रीतिम् । तथा च यथा लौकिकाः प्रभवः सेवकस्य कुटुम्बाद्यासक्तिं दृष्ट्वा तत्कार्ये उदासते, तथा भगवानप्युदासीत, तदा किं कुर्यादित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति यत इत्यादि । यतोऽयं जीवः पुष्टिस्थः भक्तिमार्गीयत्वाद्भक्तिकारणीभूतानुग्रहविषयोऽनः एतस्मिन् मर्यादामार्गीयवैरा-ग्याद्यभावेपि महापुरुषेणैतत्सम्बन्धिनः सर्वेपि निवेदिता इति तेष्वासक्तावलौकिको भगवान् यथा नारदवाक्यसत्यत्वाय नलकूबरमणिग्रीवावनुजग्राहेति दृष्टत्वात्, 'स्वयं समुत्तीर्ये'ति गर्भस्तुतिवाक्ये भक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यानुगृहीतेषु भगवदनुग्रहस्य सिद्ध-त्वाच्च, स्वाभीष्टमार्गप्रवर्तकाचार्यनिवेदितेषु स्वकीयत्वेनाङ्गीकारादुपेक्षां न करिष्य-तीति भगवत्स्वभावं निश्चित्य, 'संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभि'रितिन्यायेन क्लेशे स्वप्रारब्धस्य हेतुतां चानुसन्धाय चिन्ता न कार्या । एवं यथा वित्तजाया न कार्या, तथा तनुजायां शरीरसहायसौकर्याभावेपि न कार्येति बोध्यम् । अत्र दिङ्मात्रस्य प्रदर्शनादिति । **लौकिकीं** चेति मूले चकारोवधारणार्थः क्रिययान्वेति । समुच्चयार्थत्वे त्वनुक्तां वैदिकीं गतिं समुच्चिनोति । यथा हि चाक्रायणस्यापद्गताविभ्यखादितकुल्माषभक्षणं श्रूयते, तथात्र भक्तिमार्गीये क्वाप्यश्रवणादस्मरणात् योगक्षेमप्रवहणवाक्याच्च । इदं च 'सर्वान्ना-नुमति'सूत्रे स्थितम् ॥ १ ॥

अतः परमत्र दोषोपस्थितिमाशङ्क्य परिहरन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **एवं चेदित्यादि** । कुटुम्बाद्यासक्तावपि भगवानुपेक्षां न कुर्याच्चेत्, तदा नैवेद्यादिसम्पादनार्थं यत्न एव कर्तव्यः, किमर्थं क्लेशः सोढव्य इत्यादिविचारेण स्वच्छन्दव्यवहारापत्त्या नानाविधं बाहिर्मुख्यं स्यात् । अत एतादृशे सङ्कटे उपायमाहुरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति **सर्वदेत्यादि** । आत्मनिवेदनं हि सेवाधिकारार्थं संस्काररूपतया भगवतोऽभिप्रेतमिति पूर्वमुपपादितम् । तथा च तदुत्तरं सर्वदा सेवाया एव करणात्सर्वांशे स्वस्य सपरिकरस्य सर्वदा भगवदीयत्वानुसन्धाने बाहिर्मुख्यं न भविष्यतीति भाव इत्यर्थः । नन्वत्र तुशब्देन निवेदनस्मरणस्यैव तथात्वं बोध्यत इति कथं तथा व्याख्यायते इत्याकाङ्क्षायां तुशब्द-

सर्वदा सर्वांशे तदीयत्वानुसन्धानेन तथा न भविष्यतीति भावः । अशक्त्या सेवाद्य-सम्भवेऽपीदं कार्यमेवेति ज्ञापनाय तुशब्दः । चकारपक्षे समुच्चयः । सर्वथेत्यस्यावश्यक-त्वज्ञापनाय । अथवा । सर्वथा ये तादृशा निवेदितात्मत्वेन तत्परास्तैः सह तथा । एतेन सङ्गदोषो निवारितः । अतादृशेष्वेतद्गोपन सूच्यते । सर्वदेतिपाठे कालापरिच्छेदस्तत्रोच्यते । अन्यथा तदैवासुरप्रवेशः स्यादिति भावः । कदाचिदलौकिकार्थस्य लौकिकस्य वा सिद्ध्यर्थं प्रभुः प्रार्थनीय इति प्रश्ने नेत्याहुः सर्वेश्वर इति । अत्र सर्वशब्दो निवेदितात्मसर्वपरः । यथा 'सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या' इत्यत्र निमन्त्रिता एव सर्वपदेनोच्यन्ते, न त्वन्येपि । सर्वात्मपदेप्येव ज्ञेयम् । तेन सेवकाः सर्वे यथा यथा प्रपन्नाः, तथा तथा प्रभुरपि तेष्वङ्गी-कृतस्वामित्व आत्मीयत्वमेव तेषु मनुत इति तद्धितकृतौ न प्रार्थनामपेक्षत इति ज्ञाप्यते । अथवा । कालादिनियामकत्वेन न तत्कृतोपि प्रतिबन्धसम्भव इच्छायामिति ज्ञापनाय सर्वपद कालादिपरम् । प्रार्थितोपि स्वविचारितमेव करिष्यतीति प्रार्थनाप्यप्रयोजिकेति ज्ञापनाय निजेच्छेत्युक्तम् । अथवा । निजाः स्वीयत्वेनाङ्गीकृताः सेवकास्तेषा प्रचुरेच्छातः स्वयमेवा-पेक्षित करिष्यतीति न प्रार्थनापेक्षेत्यर्थः । परन्त्विच्छाया अविकृतत्वमेवापेक्षितमिति ज्ञाप-नायाव्ययप्रयोगः ॥ २ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

तात्पर्यमाहुः अशक्त्येत्यादि । तथा च अनुकल्पत्वबोधनाय तुशब्द इति न पूर्व-व्याख्याने दोष इत्यर्थः । एतदेव दृढीकर्तु पाठान्तर विवृण्वन्ति चकारेत्यादि । सर्वथेति पद व्याकुर्वन्ति सर्वथेत्यादि । अस्येति । निवेदनस्य । ननु मुख्याशक्तावनुकल्पत्वादेवा-वश्यकत्वप्राप्तेर्नेदं व्याख्यान युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहु अथवेत्यादि, सूच्यत इत्यन्तम् । अस्मिन् पक्षे सर्वथातादृशैरित्येक पदम् । पाठान्तर व्याकुर्वन्ति सर्वदेत्यादि । तत्रेति । निवेदनस्मरणे । एव व्याख्यानद्वयेन सर्वदा भगवदीयत्वानुसन्धानमुत्तमभगव-दीयसङ्गेन दुःसङ्गवर्जन दुष्टेष्वेतद्गोपन चेति त्रयमुक्तम् । तथा च सर्वदैतत्करणे पूर्वोक्त-दोषस्य न संसर्ग इत्यर्थः । अतः पर प्रारब्धेनातिक्लेशप्राप्तौ पूर्वोक्तत्रयस्यान्यतरस्य वाऽसम्भवे प्रभोश्च सानुभावतया क्लेशनिवृत्त्यर्थं तत्प्रार्थन कार्य नवेति चिन्तायामुपायान्तर वदन्ती-त्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति कदाचिदित्यादि । अर्थस्त्वतिरोहितः । प्रश्ने इति सप्तमी । व्याकुर्वन्ति अत्र सर्वेत्यादि । अस्मिन् पक्षे सर्वपदस्य वृत्तिसकोच इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवा कालेत्यादि । निजेच्छात इति व्याकुर्वन्ति प्रार्थित इत्यादि । अस्मिन् पक्षे भगवतः कृपालुत्व तिर इव भवतीत्यतः पक्षान्तरमाहुः अथवा निजा इत्यादि । नन्वेव सति पूर्वं कुतोऽन्यथा व्याख्यातमित्यत आहुः परमित्यादि । अविकृतत्वमिति । विकृतत्व प्राकृतगुणक्षोभकृतलौकिकविषयत्वम्, तद्विलक्षणत्वमविकृ-तत्वम् । तथा च जघन्याधिकारिणामिच्छाया विकृतत्वात्तदर्थं तथा पूर्वं व्याख्यातम् ।

---

१ शेन सर्वांशे इति पाठ । २ सर्वात्मनेति पाठ । ३ सर्वदा इति पाठ । ४ आत्मत्वमिति पाठ ।

ननु भगवते समर्पितदेहादेः स्त्रीपुत्रादिषु विनियोगेन स्वधर्महानिचिन्ता बाधते, तत्राहुः **सर्वेषामिति** ।

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः ।
अतोन्यविनियोगेपि चिन्ता का स्वस्य सोपि चेत् ॥ ३ ॥

स्वात्मना सह यावन्तो निवेदितास्तैः सहैव स्वस्याङ्गीकारात् तेषां **सर्वेषामेव प्रभुसम्बन्धो, न** तु प्राधान्यात् स्वस्यैवेति **तत्रोपयोगे स्वस्य का चिन्ता,** न कापीत्यर्थः । इय

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

उत्तमाधिकारिणां त्विच्छाया अविकृतत्वादिदानीमेव व्याख्यातम् । अतो व्याख्यानद्वयमप्युचितमेव । अत्रायमर्थः । प्रार्थना हि प्रभोरसर्वज्ञत्वे उदासीनत्वे वाऽन्यत्वे वा उपयुज्यते । अत्र च स्वकीयसर्वेश्वरत्वात्कालादिसर्वनियामकत्वाच्च नासर्वज्ञत्वम् । नियमनस्य ज्ञानकार्यत्वात् । तत्तदात्मत्वाच्च नोदासीनत्वम् । स्वात्मत्वान्नान्यत्वम् । एव सत्यपि यत् स्वीयक्लेशोपेक्षणम्, तत्किञ्चि'दासक्तौ भगवानेवे'ति न्यायेन स्वस्य भक्तस्य वा कार्यायैव । तत्र भगवत्कार्यार्थत्वे स्वस्यान्यथाप्रार्थनमपराधावहम् । भक्तकार्यार्थत्वे स्वस्यैवानिष्टोत्पादकम् । अत एतदुभय विचार्य प्रार्थना न कार्या, किन्तु स्वस्वाधिकारानुसारेण विवेकधैर्ये एव रक्षणीये इत्यर्थः । अत एव विवेकधैर्याश्रयेऽपि 'प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसशया'दित्युक्तम् ॥ २ ॥

ननु पूर्वोक्ते विचार्यमाणे लौकिकालौकिकी सेवोपकरणविषयिणी चिन्ता न भविष्यति, तथापि वक्ष्यमाणरीत्या सेवाऽकरणविषयिणी धर्महानिचिन्ता तु भविष्यत्येवेति तन्निवृत्त्यर्थमग्रिम वदन्तीत्याशयेन तृतीय श्लोकमवतारयन्ति **ननु भगवत** इत्यादि । **स्वधर्महानिचिन्ता बाधत** इति । स्वय हि समर्पणक्रियाया कर्तृत्वेन प्रविष्ट इति समर्प्यान्तरापेक्षया मुख्यश्चेतनश्चेति अचेतनस्य स्वाधिष्ठितस्य देहादेः सदा भगवत्येव विनियोगः कर्तव्यः, तत्र च शरीरादिक मुख्यम्, तेन सेवा चेन्न सर्वदा कुर्यात्, तदा तस्य स्वधर्मो हीयेतेति सा तथेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति **स्वात्मनेत्यादि** । **तत्रोपयोग** इति । स्त्रीपुत्रादिषु स्वदेहेन्द्रियविनियोगे । शेषोऽर्थस्तु स्पष्टः । तथा च यद्यपि समर्पणक्रियोत्पत्तिदशायां स्वस्य प्राधान्यम्, तथापि तदुत्तरदशाया स्वस्याप्यन्यतुल्यत्वात् यथा अचेतनानां वस्त्रादीना भगवत्युपयोक्ष्यमाणाना परस्पर विनियोगे चिन्ताया अयोगः, तथा चेतनाधिष्ठितानां स्वशरीरादीनामप्यचेतनानां परस्पर विनियोगे चिन्ताया अयोगः । भगवत्युपयोक्ष्यमाणत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । तत्र स्वत्वाभिमानं न्यग्भाव्य भगवदीयत्वेऽनुसहिते स्वधर्महान्यभावात् का चिन्ता, न कापीत्यर्थः । ननु निवेदनेन सर्वेषां भगवदीयत्वरूपे सम्बन्धे तुल्येपि कस्यचिद्विशेषतः सेवाया विनियोगो

१ शरीराणामिति पाठ ।

निवेदनेऽङ्गीकारमर्यादेत्याहुः स्थितिरिति । कस्यचिद्विशेषतोङ्गीकारश्चेत्, सा पुष्टिरिति भाव. । अथवा । पुत्रादीनामन्यविनियोगदर्शनेपि स्वस्य का चिन्ता, तेषामप्यङ्गीकारेणैव कृतार्थतासम्भवादित्यर्थः । किञ्च । स्वस्येतिपदमावृत्तमपिशब्देन सम्बध्यते ॥ ३ ॥

यथा पुत्रादीनाम्, तथा स्वस्यापि स· अन्यविनियोगश्चेत्, तदापि चिन्ता न कार्येत्याहुः अज्ञानादिति ।

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

दृश्यते, कस्यचित् स्वल्प., कस्यचिन्न, तत्र हेत्वज्ञाने तु चिन्ता स्यादेवेति तस्याः कथ निवृत्तिरित्यतस्तन्निवृत्तिप्रकार स्थितिपदेन वदन्तीत्याहु इयमित्यादि । तथा च तत्र पुष्टिं कारणत्वेनावधार्य चिन्ता न कार्या, किन्तु 'गन्धेऽर्चिते तुलसिकाभरणेने'ति न्यायेन सन्तोषो विधेय इति सुखेन तन्निवृत्ति· । एकत्र विशेषदर्शनेऽप्यन्यत्र निवेदनकृतभगवत्सम्बन्धस्यानपायान्न कापि चिन्तेत्यर्थ· । एवञ्चात्र वाक्यद्वय प्रतिभाति, सर्वेषा प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येक नं गुणप्रधानभावेन, अतस्तेषामन्यविनियोगे स्वस्य का चिन्तेत्येकम्, इति उक्तरूपा, स्थितिः निवेदनेऽङ्गीकारमर्यादा, इतो विलक्षणा तु पुष्टि·, अत· कस्यचिद्विशेषाङ्गीकारेऽपि चिन्ता केत्यपरम् । अत्राग्रिमवाक्ये स्वस्येति चेतनपरामर्शकपददर्शनात् पूर्ववाक्येपि सर्वेषामितिपदेन शरीराधिष्ठातृणामेव परामर्शो युक्त·, न तु चेतनाचेतनाना यावतामिति पूर्वव्याख्यानमयुक्तम् । किञ्च, भगवति समर्पितदेहादे· स्त्रीपुत्रादिषु विनियोगे स्वधर्महानिस्तदा स्यात्, यदि तेषा समर्पितत्व न स्यात्, समर्पितेषु विनियोगे तु 'निवेदिभि· समर्प्यैव सर्व कुर्या'दितिवाक्ये निवेदिना समर्पणस्य कथनेन तस्य च समर्पणस्य निवेदिनां परस्परविनियोग एव सम्भवेन भक्तिमार्गमर्यादाबोधकादुक्तवाक्यादेव चिन्तोदयस्यासम्भव इति चारुच्या पक्षान्तरेण व्याकुर्वन्ति अथवा पुत्रेत्यादि । तथा च सेवासम्बन्धिना चेतनाना निवेदितव्यतिरिक्तससर्गविषयिण्याश्चिन्ताया निवृत्त्यर्थमयमुपदेशः । पुत्रादीनामित्यादिपदेनाचेतनानामपि सग्रहः । उत्तरपूर्ववाक्ययोरेकजातीयमेव ग्राह्यमित्यत्र नियामकत्वस्याभावात् । पूर्वव्याख्यानोक्ता चिन्ता तु पुष्टिमात्रविचारात् । साम्प्रतिका तु मार्गमर्यादात इति न कोपि दोष इत्यर्थः । स्वस्येत्यन्तस्य पदराशे· पूर्ववाक्य एव सम्बन्धे शिष्ट सोपि चेदिति पदत्रयमलग्नक तिष्ठतीति, तत्सम्बन्धायाहु· किञ्चेत्यादि ॥ ३ ॥

सबन्ध बोधयित्वा अर्थ वदन्तोऽग्रिममवतारयन्ति यथेत्यादि, स्वस्येति । अनुभावज्ञानेन स्वस्मिन् विशेषाङ्गीकार निश्चितवतो वा सेवाकर्तृत्वेन प्रधानस्य वा । इत्याहुरिति ।

१ निवेदिनोऽङ्गीकारेतिपाठ । २ नेति नास्ति । ३ विशेषतोऽङ्गीकारे इति पाठ । ४ सम्बन्धित्वेन करणेति पाठ । ५ न कोपि दोष इत्यन्तमधिक क्वचित् ।

हीनमध्यमाधिकारिभिरपि निवेदितात्मभिश्चिन्ता न कार्या भवति यत्र, तत्र कृष्ण-सात्कृतप्राणैश्चिन्ता न कार्येति किमु वाच्यमित्यर्थः । केवल प्रभ्वधीनीकृतप्राणानां चिन्ता-विषयाभावादेव न सेति भावः । अत एव केतिशब्द उक्त । पदसम्बन्धस्तु अज्ञा-नादथवा ज्ञानाद्यैस्तत्कृतम्, तेषां सा नेतिशेषः । कृष्णसात्कृतप्राणैर्यैस्तत्कृतम्, तेषां सा केत्युक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

इतिपद कैमुतिकबोधकेनाग्रिमवाक्येनाहुरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति हीनेत्यादि । हीन-मध्यमाधिकारिभिरिति । भगवत सर्वरूपत्वेन मार्गप्रवर्तकोपदेशकगुर्वादिरूपताया निरवधिसच्चिदानन्दस्वरूपत्वेन परमफलताया निरुपधिभक्त्येकप्राप्यतायाश्चाज्ञानाद्धी नाधिकारिभिः । तादृशज्ञानवत्त्वेपि कृष्णसात्कृतप्राणत्वाभावेन मध्यमाधिकारिभिरित्यर्थः । शेष व्याख्यान तु स्पष्टार्थम् । तथा च स्वस्मिन् विशेषानुग्रह निश्चितवतोपि यत्रान्य-विनियोगसभवः, तत्र भगवदिच्छैव किञ्चित्कार्यार्थं तादृशी तेनावधार्या, न तु चिन्ता कार्या, तन्मूलभूतस्य स्वापराधस्याभावादिति । तदेतदुक्त केवलमित्यादिना, केति शब्द उक्त इत्यन्तेन । कैमुतिकन्यायस्य स्पष्टीकरणार्थ पदसम्बन्धमाहुः पदेत्यादि, सा केत्युक्तमित्यन्तम् । अत्रेदमुक्त भवति । एकादशस्कन्धे साधुलक्षणकथन-समाप्तौ 'ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथ ये वै मा यावान् यश्चास्मि यादृशः । भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मता' इति भगवद्वाक्ये हीनमध्यमयोरप्यनन्यभावेन भजने भक्ततमतयोत्कर्ष कथित । भगवदुद्धवसवादसमाप्तौ च 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि । मया व्यवसित सम्यङ् निर्गुणत्वादनाशिषः । यो यो मयि परे धर्मः कल्पते निःफलाय चेत् । तदायासो निरर्थ स्याद्भयादेरिव सत्तमे'ति श्लोकद्वय भगवतोक्तम् । तत्र श्रीधरीये, अङ्ग हे उद्धव, अनाशिषो निष्कामस्य मद्धर्मस्य उपक्रमे सति, अण्वपि ईषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव । यतो मयैव निर्गुणत्वादय धर्मः सम्यग्व्यवसितो निश्चित, नतु मन्वादिमुखेन कथञ्चित् । ननु त्वद्धर्मस्य एव सामर्थ्यम्, तस्मादन्यत्र कथम्, तत्राह यो य इति । अयमर्थ । किं वक्तव्य मद्धर्मस्य न ध्वस इति, यतो लौकिकोपि यो यो निरर्थो व्यर्थ आयासः, सोपि मयि परे परमेश्वरे निष्फलाय कल्प्यते चेत्, निष्कामतया अर्पितश्चेत्, तर्हि स धर्म एव स्यात्, कर्मकरणायासो न निरर्थ स्यात् । निरर्थायासे दृष्टान्तः । यथा भयशोकादेर्हेतोः पलायन-क्रन्दनादिस्तद्वत् । एव व्याख्यातम् । तथा च निष्कामभगवद्धर्मस्य वैगुण्यादिभिरीषदपि नाशो नास्तीति भगवता कथनात् प्रकृते चात्मनिवेदनस्य अधिकारतया तथात्वात् हीनाद्य-

ननु सख्यात्मनिवेदने हि भगवदङ्गीकारेणैव सम्पद्येते, तथा च स्वयमात्मनिवेदने कृतेपि प्रभुरङ्गीकृतवान्नवेति चिन्ता भवत्येव, इत्यत आहुः तथेति ।

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥ ५ ॥

पुरुषोत्तमोङ्गीकृतवान्नवेति निवेदनविषयिणी या सा त्याज्या उक्तनिवेदनवदि-त्यर्थः । पुरुषोत्तमेन निरोधलीलाया स्वतोन्यभजन क्रियमाणा भक्तास्तन्निवार्य स्वयमात्म-सात्कृता इति तादृशे स्वय सर्वात्मना निवेदने कृते सा शङ्का नोचितेति ज्ञापनाय पुरुषो-

---

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

धिकारेपि साधनतः फलतश्च नाशाभावाच्चिन्ताया अभावो यत्र, तत्र मुख्याधिकारे किं वक्तव्यमिति भगवद्वाक्यादेव सिद्धम् । तथा भगवदर्थो लौकिकोप्यायासो नापार्थ इति च । अतः पूर्वोक्त सर्वं युक्तमेवेति तेषामुक्तचिन्ताजन्या विलापात्मिका परिदेवना का, न कापीत्यर्थादेवोक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एव निवेदितविषयिण्याश्चिन्ताया निवृत्त्युपायमुक्त्वा इदानीं निवेदनविषयिण्या-श्चिन्ताया निवृत्त्युपाय वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति ननु सख्येत्यादि । प्रेमभक्तौ हि विहितश्रवणादिनवक प्रत्येक क्वचित् समुदित च साधनम्, तेष्वाद्य त्रय सेव्यनिरपेक्षजीवमात्रसाध्यम् । पादसेवनमपि 'पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे' इति नवमस्कन्धवाक्योक्तरीत्या पद्भ्यां सेवनमिति पक्षे पूर्ववदेव । पादयोः सेवनमितिपक्षे तु सेव्यसापेक्षम् । तथैवार्चनादित्रयमपि । तथा सत्येतच्चतुष्टय त्रय वा सेव्ये चैतन्याप्राकट्येपि सिध्यति । सख्यात्मनिवेदने तु भजनीये चैतन्यप्राकट्यमपेक्षेते । यदि हि भजनीयो भक्ते सख्य तत्कृतमात्मनिवेदन च चैतन्यप्राकट्येनाङ्गीकुर्यात्, तदा भगवदङ्गीकारेण सम्पद्येते। तत्प्राकट्य तु प्रेमभक्त्यधीनम् । साम्प्रत तु तत्साधनदशा, तथा चेदानीं तत्प्राकट्याभावात् स्वयमित्यादिनोक्ता चिन्ता भवत्येव हीनमध्यमयोरित्यत-स्तन्निवृत्त्युपायमाहुरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति पुरुषोत्तम इत्यादि । उक्तनिवेदनवदिति । मूलस्थस्य तथापदस्यार्थः । अत्र च सप्तम्यर्थे वतिः । तथा च यथा भगवद्धर्मोपक्रमरूपे निवेदनेऽन्यविनियोगादिना वैगुण्यतोपि भगवद्धर्मनाशाभावाच्चिन्ता त्यज्यते, तथा अङ्गीकारसन्देहरूपा निवेदनविषयिण्यपि सा त्याज्येत्यर्थः । अत्र हेत्वपेक्षाया श्रीपुरु-

---

१ उक्तनिवेदकवदिति पाठः ।

त्तमपदम् । तत्रापि स्वरूपानन्ददानेनानिशं पोष्यमाणानां भक्तानां तद्धितरत्रोपयोगासम्भवेनैव न शङ्कोदय इति ज्ञापनाय श्रीपदम् । तथा च तद्युक्ते तत्र निवेदने सा त्याज्येति भावः । कदाचिल्लोकभयाद्युपस्थितौ तन्निवारणाय जीवस्वभाववशादन्यविनियोगेपि तथेत्याहुः विनियोगेपीति । प्रमादात्तथासम्भवेपि प्रभुर्न त्यक्ष्यति । यतस्तत्स्वभाववशात्तथाभूतमप्युद्धर्तुं तत्साधनानपेक्षः ॥ ५ ॥

अङ्गीकारे लक्षणान्तरमप्याहुः लोक इति ।

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥ ६ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

षोत्तमपदेन त वदन्तीत्याशयेन तत्पदं विवृण्वन्ति, पुरुषोत्तमेनेत्यादि श्रीपदमित्यन्तम् । तात्पर्यं स्फुटीकुर्वन्ति तथा चेत्यादि । सरसभक्तयुक्तो भगवान् इन्द्रयागभङ्गगोवर्धनोद्धरणादिलीलाभिस्तथाकुर्वन् स्वीयान् पुष्णातीति इन्द्रयागभङ्गादिबोधकाच्छब्दादेव भगवतस्तथास्वभावमवगत्य सा त्याज्या, स्वस्यानन्यभावेन भजनस्य निर्वाहे कार्यलिङ्गकानुमानादेवाङ्गीकारं निश्चित्य सा त्याज्या भक्तानां दयालुत्वादित्यर्थः । न च निवेदनगद्ये भगवतः केवलस्यैव सम्प्रदानत्वमुक्तमिति कथमत्र श्रीपुरुषोत्तमपदेन भक्तयुक्ते निवेदनमुच्यत इति शङ्क्यम् । एकादश एव'रामेण सार्धं'मित्यादिना या तावद्भक्तिः प्रशंसिता, तत्परमकारणत्वेनोनविंश आत्मनिवेदिधर्मा उक्ताः, तत्रात्मनिवेदनप्रकारो न स्फुट इति तत्रत्यं सर्वं संगृह्य कल्पसूत्रवत् गद्ये प्रभुणोक्तः, अतः कृष्णपदेन तत्र ताभिः सहित एव परामृश्यते । तेन भक्तयुक्तस्यैव सम्प्रदानत्वम् । किञ्च, सदानन्दो हि भगवान् रसात्मक एव, 'रसो वै स' इति श्रुत्या सिद्धो, रसश्चालम्बनसापेक्ष एवेत्यतोपि तथेति न विरोधगन्धोपि । ननु सत्यमेवम्, तथापि स्वस्य कदाचित् कथञ्चिदन्यविनियोगे जाते तस्माद्विरुद्धकार्यादङ्गीकारे सन्देहो भवत्येवेति तद्रूपा सा कथं त्यक्तुं शक्येत्याकाङ्क्षायां तत्रोपायं वदन्तीत्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति कदाचिदित्यादि । न तथेति । न कार्या । व्याकुर्वन्ति प्रमादादित्यादि । तत्स्वभाववशात्तथाभूतमिति । जीवस्वभाववशात् कदाचित् बहिर्मुखम् । तथा च तादृशस्य कदाचिदनन्यभजनाभावेनैव बाहिर्मुख्ये तस्य जुगुप्सा तूत्पद्यत एवेति तेन कार्येण सप्रतिबन्धकमङ्गीकारमनुमाय 'इराम्यघ यत्स्सर्वृणा हविर्भाग क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिश्चेष्टस्तस्माद्धरिरिह स्मृत' इति भारते भगवद्वचनात्, भगवतः स्वीयाघनिवर्तकत्वमनुसन्धाय अपराधिनां बकीबकादीनामप्यनुग्राहकत्वेन जीवकृतसाधनानपेक्षत्वं चानुसन्धाय सा त्याज्येत्यर्थः । एतेनैतादृशदीनभावोत्पत्तिरङ्गीकारलक्षणमित्युक्तम् ॥ ५ ॥

एतद्दार्ढ्यार्थमन्यदपि वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति अङ्गीकार इत्यादि ।

१. न तथेति पाठः । २ बाहिर्मुख्यम् ३ उत्पत्स्यत इति ।

कदाचित् प्रवाहवशाल्लौकिके वाणिज्यादौ, वैदिके आश्रमधर्मादौ वा स्थितौ तत्र विघ्न एव भवति, न तु तत्फलमित्यर्थः । तत्र हेतुः पुष्टीति । तद्विनापि स्वबलेनैव सर्वकर्ता यत इति भावः । पुष्टिमार्गाङ्गीकारे मर्यादां न सहत इति ज्ञेयम् । एव सति किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः, साक्षिवत् तत्कृत पश्यत ॥ ६ ॥

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

सेवाकृतिरिति । गुर्वाज्ञाया अबाधन यथा भवति, तथा सेवाकृतिः पूर्वमपेक्षिता । एव वर्तमानाना कदाचिद् विशेषतो भगवदाज्ञा चेत्, गुर्वाज्ञा विरुद्धा भवेत्, तदा तथा कार्यमित्याशयेनाहु· बाधनं वा हरीच्छया । विकल्पेनाबाधनमित्यर्थः । एव सति गुर्वा-

---

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

व्याकुर्वन्ति कदाचिदित्यादि । अत्र च 'त्रैवर्गिकायासे'ति पूर्वोक्त षष्ठस्कन्धवाक्यमेव बीजत्वेन ज्ञेयम्, पुष्टिप्रकरणस्थत्वात् । तथाच यथा वृत्रस्य तादृशसङ्कष्टोपस्थितावपि भगवत्प्रसादानुमितिरेव जाता, तथास्यापि लौकिकवैदिकास्वास्थ्योपस्थितौ यद्भगवत्प्रसादानुसन्धानम्, तदप्यङ्गीकारलक्षणम् । एतादृशबोधवन्त प्रत्युपदिशन्ति साक्षिण इत्यादि । तद् व्याकुर्वन्ति साक्षिवत् तत्कृत पश्यतेति । तथा च 'ज्ञातय· पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे । यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्मम' इति सप्तमस्कन्धस्थभगवदीयगृहस्थप्रकरणस्थवाक्यात् पूर्वोक्तरीत्या एतदाचार्यवाक्येन लौकिके वैदिके साक्षिवत् भगवत्कृतित्वदर्शन यत्तदपि तल्लक्षणमित्यर्थ· ॥ ६ ॥

नन्वत्रास्वास्थ्येपि साक्षिवत्कृतिदर्शनोपदेशेन त्रिदुःखसहनरूप धैर्यमेव साधनत्वेनोक्त भवति, ततश्च तावन्मात्रस्य कर्तव्यत्वे सेवाया सम्यगसम्भवान्निवेदनवैयर्थ्य तु स्यादेवेति प्रकारान्तरेण धर्महानिचिन्ताप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमुपदिशन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति *एवं सतीत्यादि* । व्याकुर्वन्ति *गुर्वाज्ञाया* इत्यादि । *तथा कार्यमिति* । बाधन कार्यम् । तथा च 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरा'विति श्वेताश्वतरश्रुते 'नैवोऽपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मादयोऽपि कृतमृद्धमुद· स्मरन्त । योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभ विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ती'त्येकादशवाक्यादिभ्यश्च गुरुरेव मुख्य इति । गुर्वाज्ञाबाधनाभावपूर्वक सेवाकृतिरात्मनिवेदिधर्मः स यादृशेन साक्षिवत् तत्कृतिदर्शनेन न विघटितो भवति, तादृशतया साक्षिवत् स्थातव्यम्, न तु सेवाविरुद्धतया । तेन लौकिके विषये साक्षिवत् स्थेयम्, न तु सेवाविषये इति सिध्यति । तत्रापि हरीच्छा विचार्या, *अबाधने बाधने वा सास्तीति । सा च भगवदनुभावमनुभवतो* बुद्धिगोचरो भवति, अन्यस्य तु फलबलकल्प्या । एव सति यथाधिकार ता बुद्ध्वा कार्यम् । ततो न स्वधर्महानिरित्यर्थः । एतदेव निगमयितुमुत्तरार्धमित्याशयेनावतारयन्ति **एवं सतीत्यादि** ।

---

१. बाधनमिति पाठ । २ अस्येति पाठ ।

ज्ञाया अबाधने बाधने वा सेवैव मुख्या यतोऽतस्तथैव स्थेयमित्याहुः अत इति । एव सति पर्यवसित सुखमेवेत्याशयेन सुखमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

कदाचित् पुत्रादिवियोगशङ्काजनितदुःखेन चिन्तासम्भवे गतिमाहुः **चित्तोद्वेगमिति ।**

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥ ८ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

तथा च यथा राजभोगसमये नेत्रे निमील्य वीजयन्त बृहद्रामदास प्रति भगवता श्रीगोवर्धनेश्वरेण साक्षाद्बुब्धान मामुन्मील्य पश्येत्याज्ञप्ते, ममाचार्याज्ञा भोगसमये दर्शनविषयिणी नास्तीति नोन्मीलयिष्यामीति तैः प्रत्युक्तम्, तदा भगवान् प्रसन्न आसीत् । सामग्र्यादिविषयिण्यां विशेषाज्ञाया तु साधारण्याचार्याज्ञा बाध्यते, तदा नाप्रसन्नो भवति, तेन सेवाया एव मुख्यत्वम्, अतस्तदनुसारेणैव स्थेयमित्यर्थः । अत्रापि 'परिनिष्ठा तु पूजाया'मिति निवेदिप्रकरणस्थ भगवद्वाक्यमेव बीजत्वेन ज्ञेयम् । सर्वतो नितरा निरवधितया वा स्थितेरेव परिनिष्ठापदार्थत्वादिति ॥ ७ ॥

ननु भवत्वेवमल्पदुःखोपस्थितौ साक्षिवत् स्थिति, महादुःखोपस्थितौ त्वेव स्थितिरशक्येत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमग्रिम वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति कदाचिदित्यादि । मूलव्याख्यान तु स्पष्टत्वात् न कृतम्, पर तत्राय भावः । अवश्यभाविनो दुःखस्याप्रतीकार्यत्वात्तत्र चित्तसमाधानमेवोपायः । तच्च नानोपायैर्भवति । यथा सप्तमस्कन्धे यमप्रेतसुयज्ञबन्धुसवादे 'अहो अमीषा वयसाधिकाना'मित्यादिना यमप्रदर्शितलोकगतिज्ञानेन सुयज्ञबन्धूना जातम्, यथा च षष्ठस्कन्धे 'यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः । पर्यटन्ति नरेष्वेव जीवा योनिषु कर्तृष्वि'ति जीववाक्याज्जीवस्य सर्वसाधारण्यज्ञानेन चित्रकेतुप्रभृतीनाम् । यथा च 'पित्रोः स किन्तु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः । किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयत' इति देहस्य सर्वसाधारण्यज्ञानेन पुरूरवसः । एवमन्येपि बोध्याः । ते केपि नात्मनिवेदिनामुपयुज्यन्ते, भगवत्स्मरणोदासीनत्वात्, किन्तु प्रभासीयलीलाया 'नैषा वधोपाय इयानतोन्य' इत्येकादशीयभगवद्विचारानुवादवाक्यात् सा लीला यथा भक्तानां चित्तोद्वेग विधाय, या कृता लोकमर्यादारक्षणार्थम्, अग्रे तेषा नित्यसुखदानार्थ च, तथा चित्तोद्वेग विधाय अपिशब्दादविधाय च हरिः स्मर्तृणा प्रारब्धादिरूपाघहारको भगवांस्तद्धरणार्थं यद्यत् शुभत्वेनाशुभत्वेन वा आपाततः प्रतीयमान करिष्यति, तत्कार्यं साक्षाद्वा केनचिद्द्वारेण वा तस्य अस्मदीश्वरस्यास्मदात्मनो भगवतस्तथैव लीला, अनेन प्रकारेणास्माक महतोऽघस्य नाशनाय मायिकी लीलेति मत्वा साधकबाधकप्रमाणैरनुचिन्त्य चिन्तां उद्वेगजनिकां वा तज्जनितां वा तद्रूपां वा द्रुत शीघ्रमेव त्यजेत् । तस्याः बहुकाल स्थाने कालकर्मस्वभावानां प्रबलत्वेन तया असुरप्रवेशरूपमहोपद्रवसम्भवेन मुख्यफलप्रतिबन्धो वा विलम्बो वा स्यात्, अतो मंक्षु त्यजेदिति भावः ॥८॥

नन्विदमखिलमशक्यमिव भाति । तथाहि । श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तागतौ हि पश्चान्निवेदनवार्ता । तत्र प्रत्येक तदेव दुरापमिति दूरतरा निवेदनदिगपि । अतस्तत्कृत-चिन्तान्यवियोगचिन्तादिसमाहितिर्निरर्थेति विचार्य साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधान-माहुः तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
वदद्भिरेवं सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

एवमत्र पुष्टिमार्गस्थस्य पूर्वं सेवोपकरणकरणकर्तृनिवेदनविषयकचिन्तानिवृत्त्युपा-यत्वेन स स विचार उपदिष्टः, ततः सेवाकृत्यविरुद्धतया साक्षिवत् स्थित्युपदेशेन सेवायां स्थितेश्चोपदेशेन वैराग्यरागौ विषयभेदेन व्यवस्थापितौ । चित्तोद्वेगे च लीलाविचार उपदिष्टः, तदिदानीं सर्वमशक्यम्, कालादिकृतगुणक्षोभेण चित्तस्थैर्यस्य दुर्घटत्वात्, अतोऽयमुपदेशो-नुपदेश एवेत्याशङ्क्य कृपया तत्सिद्ध्यर्थमुपायमधुनोपदिशन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **नन्विदमित्यादि** । **तदेव दुरापमिति** । श्रवण हि भगवद्वाचकपदवाक्याना गुरुमुखा-च्छक्तितात्पर्यनिर्धारः । तत्पूर्वकमन्यस्याग्रे कथन कीर्तनम् । तेषामर्थानुसन्धान स्मरणम् । तदिदानीं सर्वतद्विदो गुरोर्दौर्लभ्येन श्रवणस्य दुरापत्वे कीर्तनस्मरणयोरपि तथात्वम् । तदभावे भगवत्स्वरूपज्ञानाभावात् पादसेवनादीनामपि भगवद्विषयत्वाभावात्तथात्वम् । एवं कालादिभिः प्रतिबन्धकैः प्रत्येकमपि द्रष्टव्यम् । **साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधा-नमाहुरिति** । साधन श्रवणाद्यष्टकम् । फलमात्मनिवेदनम् । ते उभे एकीकृत्य स्वासाध्यत्वेन तस्या कोटौ निक्षिप्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्य सुसाध्यत्वं यथा भवति, तादृश तत्सम्बन्धिसमाधा-नमाहुरित्यर्थः । समाधान व्याकुर्वन्तः शरणागते समाधायकत्वे बीजमाहुः **यस्मादित्यादि** । भक्तिमार्गे प्रवेशे तत्र रुच्यादौ चानुग्रह एव हेतुरिति वरणश्रुत्या भक्तिहेतुनिर्णये व्युत्पादि-तम् । तस्मिन् सति यदा सेवाप्रतिबन्धसम्भवः, तदा प्रारब्धकालस्वभावानामेव हेतुत्वम् । तन्निवृत्तिस्तत्सर्वनियामकेन प्रभुणैव भवति, नान्यतः । तत्र च शरणागतिरेव साधनम् । 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेक शरण व्रज । अह त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच'इति भगवद्वाक्यात् । 'देवर्षिभूताप्तनृणा पितॄणा न किंकरो नायमृणी च राजन् । सर्वात्मना यः शरण शरण्य गतो मुकुन्द परिहृत्य कृत्य'मित्येकादशस्कन्धे करभाजनवाक्याच्च भगवतः शरण्यता । तस्मादङ्गीकृतस्य जीवस्योक्तरीत्या अशक्तौ शरण्यत्वात् प्रभुरेव सर्व सम्पाद-यिष्यतीत्याचार्याणामाशय इत्यर्थः । एतेनाष्टमस्कन्धप्रतिपादित आपत्सु हरिसस्मृतिरिति भगवद्भक्तिसम्पादक आपद्धर्मोऽपि गजेन्द्रस्येवास्यापि सिध्यतीत्यपि बोध्यम् । नन्वेव सति

---

१ भगवद्भक्तद्वारा भगवच्छरणगमन तदनुसन्धान च साधनम् । फल भगवदङ्गीकार । ततो भगवद्भक्त द्वारा भगवच्छरणगतौ भगवता निवेदनस्याङ्गीकाराद्भक्तिषु क्रमनियमाभावान्निवेदनसिद्धेस्तत्र चिन्तासाधनाना-मयुक्तत्वादिति भाव ।

यस्मादुक्तरीत्या स्वतः सर्वमशक्यमतः सर्वात्मना शरणागतौ प्रभुरेव सम्पादयिष्यतीति हृदयम् । भक्तिमार्गीयान् सर्वानशान् विचार्य तत्र प्रतिबन्ध स्वाशक्तिं च स चेत् पश्यति, तदा सर्वात्मना तथा भवति । नित्यमिति नैरन्तर्यमुच्यते । अन्यथा कालेनासुरधर्मप्रवेशः स्यात् । अन्तःकरणे तथाभावेऽतथाभावे वा तथा वदनमावश्यकमिति ज्ञापयितु सततमेवं वदद्भिरित्युक्तम् । एव सति लोकशिक्षाप्यानुषङ्गिकी सिध्यति । एवमुक्तप्रकारेण सेवापरतया स्थेयमित्यर्थो वा । नन्विदमपि न स्वशक्यमित्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेर्मे मतिरित्येव, एवप्रकारिकैवेत्यर्थः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

प्रथमत एवेद साधन कुतो नोपदिष्टमित्यत आहुः भक्तीत्यादि । सर्वात्मना तथा भवतीति । श्रीकृष्णाश्रयोक्तरीत्या सर्वेषां सहकारिणामतथात्वमसहायत्व च निश्चित्य, विवेकादीना भक्त्यन्ताना साधनानां स्वासाध्यत्व च निश्चित्य, दीनभावेन सर्वैः प्रकारै. शरणागतिर्भवति । तथा च प्रागेवोपदेशार्हत्वेपि यदधुना सर्वान्त उपदिष्टम्, तत् सर्वात्मना सर्वैः प्रकारैर्भवनार्थमित्यर्थः । आसुरधर्मप्रवेश इति । बाहिर्मुख्यजनकाहङ्कारप्रवेशः । तथा वदनमावश्यकमिति । वाचस्तेजोमयीत्वेन वदनक्रियाया वैखरीत्वेपि वक्तु. पश्यन्ती प्रकाशयन्त्यन्तःकरणमासुरधर्मात् परावर्तयेदत आवश्यकम् । परोपकारायापि भवेत्, अतश्च तथेति बोधनायाहुः एवं सतीत्यादि । एव सत्याश्रयस्यैव मुख्यता आयातीति सेवावश्यकत्वबोधकपूर्वग्रन्थविरोध इत्यतः प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति एवमुक्तेत्यादि । एव वदद्भिः सर्वचिन्ताराहित्यपूर्वक सेवापरतया स्थेयम् । तथा चाङ्गत्वेनैवात्र शरणोपदेशो, न तु मार्गत्वेन, अतो न विरोध इत्यर्थ. । स्वमत्या निष्कर्षकथनस्य तात्पर्यमाहुः नन्वित्यादि । इदं सर्वात्मना शरणगमनमपि न स्वशक्यम्, 'सोह तवाङ्घ्र्युपगतोस्म्यसता दुराप'मित्यक्रूरस्तुतौ तथा सिद्धत्वादित्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुत' इति वरणलभ्यत्वबोधकश्रुतेर्मे मतिरेवप्रकारिकैव । भगवता यदानुगृह्यते, तदैव सर्वात्मना शरणागतिर्भवति, नान्यथा । 'तत्राप्यह भवदनुग्रहमीश मन्ये पुसो भवेद्यर्हि ससरणापवर्ग. । त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्या'दिति तत्रैव वाक्यशेषात् । तथा चास्मिन् मार्गे कृपैव साधनम्, अतः श्रुत्यनुसारेण मार्गप्रवेशतद्बुद्ध्यादिना वरणमनुमाय मदीयैरेवमेव कर्तव्यं वक्तव्य च । यदि च न तन्निर्वाह., तदा प्रतिबन्धकमनुमेयम् । भगवच्छास्त्रे एतदतिरिक्तस्य दृढस्य सर्वप्रतिनिधिभूतस्य साधनान्तरस्याभावात् । गीतायामन्ते एतस्यैव शोकाभावार्थमुपदेशेन तथा निश्चयात् । एतद्वाक्यान्तःस्थस्य श्रीकृष्णपदस्य भक्तसहितपुरुषोत्तमवाचकतायाः सुप्रसिद्धत्वेन मम स एव शरणमिति तस्मिन् स्वरक्षकत्वबोधनेन वाक्यतात्पर्यस्य तत्रैव निर्धारे गुरुमुखाद्वृत्ते श्रवणस्य तत्पूर्वकाणामन्येषा च स्वरूपफलयोस्तत एव सुखेन सिद्धेरिति ॥ ९ ॥

एव सर्वं व्याख्याय ग्रन्थकरणस्यान्ते शरणमन्त्रावृत्तिकथनस्य च प्रयोजनमाहुः

भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य दार्ढ्यार्थमिदमुच्यते ।
अन्धस्य सूर्य इव तद्विमुखस्यात्र नार्थिता ॥ १ ॥
भक्तिमार्गसुधासिन्धोर्विचारमथनैः स्वयम् ।
स्फुटीकृतानि रत्नानि श्रीमदाचार्यपण्डितैः ॥ २ ॥
मयोज्ज्वलीकृतानीत्थं हृदि धृत्वा व्रजाधिपम् ।
भजन्तु भक्ता येनासौ न विमुञ्चति कर्हिचित् ॥ ३ ॥

इति श्रीश्रीविट्ठलदीक्षितविरचितो नवरत्नप्रकाशः समाप्तः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमकृतविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

भक्तिमार्गे इत्यादि । भगवत्कृपया यो भक्तिमार्गे स्वकृतार्थत्वाय प्रवृत्तः, तस्य दार्ढ्यार्थं तदुक्तरीत्या फलावश्यभावनिश्चयेन प्रवृत्त्यविघातार्थं इद नवरत्न शरणमन्त्रावर्तन चोच्यत आचार्यैरुपदिश्यते । तस्यैवोद्वेगनिवर्तनस्य प्रभूणामनन्यजनवत्सलतयावश्यकत्वात् , न तु साधारणार्थम्, तत्र हेतुः **अन्धस्येत्यादि** । **तद्विमुखस्येति** । भक्तिमार्गाद्बहिर्मुखस्य । **अत्रेति** । चिन्तानिवृत्त्युपायबोधकेस्मिन् ग्रन्थे । शरणमन्त्रावर्तने च । तथा चार्थित्वस्य अधिकारिविशेषणत्वाद्विमुखस्य चार्थित्वाभावेनाधिकाराभावात्तदर्थं नोच्यत इत्यर्थः । एतस्य ग्रन्थस्य भगवत्सिद्धान्तसारत्वबोधनायाहुः भक्तीत्यादि । **श्रीमदाचार्यपण्डितैरिति** । मयूरव्यंसकादिसमास । पण्डितत्व च न केवल सदसद्विवेचकबुद्धिमत्त्वम्, शास्त्रोत्थबुद्धिमत्त्व वा । किन्तु 'पण्डितो बन्धमोक्षवि'दित्येकादशे भगवद्वाक्यात्, 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माण तमाहु॰ पण्डित बुधा' इति गीतायां भगवद्वाक्याच्च तादृशधर्मवत्त्व विवक्षितम्, अन्यथा भक्तिमार्गविचारस्यासम्भवात् । 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येने'ति द्वितीयस्कन्धवाक्येन भक्तिमार्गस्य सर्वश्रुतिसारत्वनिश्चयादिति । स्वकृतविवरणप्रयोजनमाहुः मयेत्यादि । तथा चैतदर्थं विवरणमित्यर्थः ॥ १० ॥

एव चात्र एतत् सिद्धम् । भगवत्सेवैकतानचित्तेन यथाशक्ति सेवा कुर्वता दुःसङ्गवर्जनपूर्वक स्वस्य स्वपरिकरस्य च भगवदीयत्वमनुसन्दधानेन पूर्वोक्तरीत्या सर्वविधचिन्तास्त्यजता सर्वत्र स्वाशक्त्यनुसन्धानेन भगवत एव शरणत्वमनुसन्दधानेन यदा स्थीयते, तदा उद्वेगाख्यप्रतिबन्धनिवृत्त्या सेवाया आधिदैविकीत्व सम्पद्यते । तस्मादुक्तरीत्या सेवापूर्वक सर्वात्मना शरणगमनमेव परम साधनमिति ।

नवरत्नभासनकृतां वचसां मम यत्नपूर्वकमुपासनतः ।
व्रजरत्नहृद्यकृपयास्तु सुखादसपत्नचैतससपत्नहतिः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानस्य पीताम्बरस्य तनुजेन पुरुषोत्तमेन कृतो नवरत्नविवृतिप्रकाशः सम्पूर्णः ।

---

१ अनन्यभजनेति पाठ । १ व्रजरत्नहृद्यकृपयैव भवेदसपत्नचैतससपत्नहतिरिति पाठ ।

श्रीकृष्णाय नम ।

नवरत्नम् ।

श्रीविट्ठलेश्वरविरचितप्रकाशसमेतम् ।

चिन्तासन्तानहन्तारो यत्पदाम्बुजरेणवः ।
स्वीयानां तान् निजाचार्यान् प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥

ननु भगवदीयाना कथ चिन्तोद्भवः । इत्थम् । आत्मनिवेदिनो हि भगवद्भजनार्हा, नेतरे । तत्र चैहिकपारलौकिकयोरर्थयोर्नावशिष्ट किञ्चिदसमर्पितम् । एव सति देहादिनिर्वाहः केन कार्यः, किं निवेदितार्थेन, उत इतरेण वा । तत्र नाद्यः । तदीयार्थस्य तदिच्छां विना ग्रहीतुमशक्यत्वात्, इच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्विच्छायामपि सत्या तदुपयोगोऽनुचितः सेवकस्य । न च तदीयानां देहादीनां तदीयार्थेन पोषण न दोषायेति वाच्यम् । स्वतस्तथाकृतेर्दोषावहत्वात्तदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादित्युक्तम् । न द्वितीयः,

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतप्रकाशटिप्पणी ।

चिन्तात्रयनिवृत्त्यर्थमुद्भिन्ननवरत्नकाः ।
समुज्ज्वलीकृततदः प्रसीदन्तूभये मयि ॥ १ ॥

नवरत्नप्रकाशे । **चिन्तासन्तानेति** । यत्पदाम्बुजरेणवः समाश्रिता देहेन्द्रियादिक शोधयन्ति, (वासनात्मक लिङ्ग नाशयन्ती) त्यन्तःकरणशोधनद्वारा चिन्तानां वक्ष्यमाणाना सन्तानो वक्ष्यमाणप्रकारेण तन्निवर्तनेपि कुसृष्ट्युद्भावन तद्धन्तार इत्यर्थ. । ग्रन्थे चिन्ता. स्वयमेव निवर्तयिष्यन्ति, चित्ताशुद्ध्या कुसृष्ट्युद्भावन तु चरणरेणुसमाश्रयनिवर्त्यमिति भावः । **नन्विति** । किंप्रकारकचिन्तोद्भवः, सम्भवतीति शेष. । **इत्थमिति** । ग्रन्थे वक्ष्यमाणास्तिस्रश्चिन्ता भगवदीयानामपि हीनमध्यमाधिकारिणा सम्भवन्तीत्यर्थः । ग्रन्थाद्भिन्नामप्येका चिन्ता पूर्वोक्तेषु सम्भाविता स्वयमेव प्रमाणवाक्यैः समाधातुमाहुः आत्मनिवेदिनो हीति । एतन्निरासस्य प्रमाणवाक्यैः स्पष्टत्वान्मूलेऽकथनमिति भाव. । **तत्र चेति** । निवेदने जाते सत्यैहिकसुखसाधकानि स्त्रीपुत्रवित्तादीनि पारलौकिकसुखसाधकान्यग्निहोत्रादिकर्माणि भगवदीयान्येव जातानीत्यर्थ. । **एवं सतीति** । वित्तसमर्पणे कृते सतीत्यर्थ. । **देहादीति** । आदिपदेन गृहादिकम् । तथा च गार्हस्थ्यनिर्वाह इत्यर्थ. । **इतरेणेति** । निवेदनात् पूर्वमेव स्थापितेनानिवेदितेनेत्यर्थः । **अस्वधर्मत्वादिति** । निवेदितस्य देहादेस्तदीयार्थेन पोषणं दोषावहमित्युक्तम् । अनिवेदितेन च पोषणमस्वधर्म इत्यर्थः । दूषणान्तरमप्याहुः

अस्वधर्मत्वात् । निवेदितस्यार्थस्य स्थित्याद्यर्थं स्वस्य विचारस्याप्यनुचितत्वात् । तदभिमाने तत्सम्भवात् । एव सति देहादिनाशसम्भवेन भजनासम्भवात्तद्वैयर्थ्यापातः । मार्ग एव चायमुच्छिद्येत । अतो निवेदने भजनाधिकारः, तस्मिन् सति तदनिर्वाह इत्युभयतःपाशा रज्जुरिति चेत् । अत्र वदामः । 'दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनम् । एव धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यत' इत्यादिवाक्यैस्तदावश्यकम्, साक्षात् श्रीगोकुलेशभजनाधिकाररूपत्वात्, द्विजस्य वैदिककर्मणि गायत्र्युपदेशजसंस्कारवत् । (निवेदनस्य सार्थकत्वाय भजनसिद्ध्यर्थमावश्यकव्यवहारार्थं निवेदितस्यैव स्वार्थं विनियोगः कार्यः ।) अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्तिः । अपरच । दाने हि न स्वविनियोगो, न तु निवेदने । अन्यथा निवेदितान्नादेर्भोजन न स्यात् । अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात् । निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्दत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा, दासधर्मत्वात् । 'उच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यैः । आत्मशोधकत्वाच्च । किन्तु प्रभौ निवेदितार्थस्य विनियोगे जातेऽग्रे तदर्थं यत्नः कार्यो, नवेति भवति चिन्ता । *तत्करणे

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

निवेदितस्यार्थस्येति । निवेदितपदार्थस्य देहगेहादेः स्थितिरादिपदेन तत्सम्बन्धीनि गृहादिकार्याणि विवाहादीनि च तदर्थं स्वस्य विचारोप्यनुचितः । तत्र हेतुः । **तदभिमाने इति** । स्थापनीये सतीति शेषः । देहे स्वकीयत्वाभिमाने स्थापनीये सत्येतादृशो विचारः सम्भवति । एतस्य तु देहे भगवदीयत्वमेव सम्पादनीयम्, अतः स्वस्य तद्विचारोनुचितः, भगवानेव विचारयिष्यतीति **स्वस्येत्युक्तम्** । तथा च देहस्थित्याद्यर्थं पूर्वमेव किञ्चित् पदार्थानिवेदन नोचितमित्यर्थः । **एवं सतीति** । पक्षद्वयप्रकारेणापि देहाद्यनिर्वाहे सतीत्यर्थः । **तदावश्यकमिति** । वाक्येषु निवेदनकथनात् सर्वनिवेदनमावश्यकम्, नतु पदार्थविनियोगेन बाधितमित्यर्थः । बाधितत्वे भगवान्न वदेदिति भावः । **साक्षादिति** । भजने सर्वाधिकारत्वोक्तावपि सत्त्वव्यवहितस्यैव भजने *तथा । साक्षात् पुरुषोत्तमभजने तु निवेदिनामेवाधिकार इति भावः ।* **अन्यथेति** । निवेदितपदार्थस्य स्वयमग्रहणे दारानुपयोगोपि प्राप्येत, तथा च न तथेत्यर्थः । **दाने हीति** । पुत्रवित्तादिकं निवेदितम्, न तु दत्तमित्यर्थः । निवेदितोपभोगे प्रकारकथनायाहुः **निवेदितानामित्यारभ्य शोधकत्वादित्यन्तम्** । तथा चेयं चिन्ता तु प्रमाणवाक्यैर्युक्तिभिः परिशीलितैर्निजाचार्यपदाम्बुजरेणुसमाश्रयकृतचित्तशुद्धेः कुसृष्ट्यनुद्भावनेन च निवर्तते । अतोत्र समाधेयामन्यां चिन्तामाहुः **किन्त्वित्यारभ्य**

* (किंच । तत्करणे बाहिर्मुख्यसम्भव इत्यारभ्योक्तचिन्ताभावायेदमत्र विचार्यते । सेवार्थं यत्नकरणे बाहिर्मुख्य सेवाप्रतिबन्धश्च न सम्भवति । तस्य सेवाङ्गत्वेन तत्पूरकत्वात् तदकरणे तदसम्भवाच्च । नच

१ चिह्नान्तर्गत टिप्पण पाश्चात्य प्रभूणामिति प्रतिभाति ।

बाहिर्मुख्यसम्भवः सेवाप्रतिबन्धश्च । 'त्रैवर्गिका या से'तिवाक्यात् भगवत्कृतप्रतिबन्धश्च तत्र स्यात् । अकरणे निवेद्याभावेन भवति च दुःखम् । एवभूतान् स्वानुपदिशन्ति चिन्ता कापि न कार्येति ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

लौकिकतदभावेपि भगवदर्थेपि सा न कार्या । एतदाहुः कापीतिशब्देन । अङ्गीकारेणैव सर्वं स्वत एव करिष्यतीति विश्वासो यतस्तस्यावश्यकः । भगवतोपि तथानियमः । कदाचित् परीक्षार्थं आरब्धभोगार्थं वा प्रभुश्चेद्विलम्बते, तदापि न कार्येत्याहुः कदापीतिपदेन । ननु लोकवत् कुटुम्बाद्यासक्त्या स्वस्यापि लौकिकीं गतिं कदाचित् प्रभुः कुर्यात्,

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

भवति च दुःखमित्यन्तेन । एवंभूतानिति । यत्नकरणाकरणचिन्तायुक्तान् उभयपक्षसमाधायकवाक्येनोपदिशन्तीत्यर्थः । तत्र समाधान चिन्ता न कार्येति । पूर्वसिद्धानिषिद्धवृत्तौ सहजसिद्धयत्नकरणेपि तस्य यत्नस्य चिन्ता अनुचिन्तन कथ इद कार्यमिति मनसा सर्वथा तद्भावन न कार्यमित्यर्थः । अग्रेपि वक्ष्यन्ति वाणिज्यादावास्थितौ तत्र विघ्न एव भवतीति । आस्थितिः कायवाङ्मनसा तदीयत्वम् । तथा चानास्थया यत्नकरणे पक्षद्वयोक्तोपि दोषो न भविष्यतीति भाव. । लौकिकेति । स्त्रीपुत्रादिनिर्वाहकयत्नानास्थायामपि भगवन्नैवेद्यार्थकयत्ने आस्था सम्भवति, सापि न कार्येत्यर्थ. । तत्राप्यास्थाया तत्सम्पादकेषु आस्थितिसिद्ध्या बाहिर्मुख्य स्यादेवेति भाव. । नन्वनास्थया कृतो यत्नो न सिध्येदित्याशङ्क्योत्तरार्धार्थं सामान्यत आहु. अङ्गीकारेणैवेति । स्वस्यौदासीन्येपि भगवान् स्वाङ्गीकारेणैव हेतुना सर्वं यत्न सिद्ध करिष्यतीत्यर्थ. । विलम्बते इति । औदासीन्ये तत्कृतो यत्नः कदाचिन्न सिध्यति चेत्तथाप्यग्रिमयत्ने आस्था न कार्येत्यर्थः । ननु लोकवदिति । लोकस्येव कुटुम्बासक्त्या भगवदङ्गीकारस्यासिद्धत्वेन लोकस्येव स्वस्यापि लौकिकीं लोकसदृशीं गतिमास्थापूर्वक विचार्य यत्नकरणे एव

'त्रैवर्गिका या से'ति वाक्यात्तत्र भगवत्कृत प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । त्रैवर्गिकपदवैयर्थ्यापत्ते । अन्यथा आयासविघातमित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । अत स्वकीयाना त्रैवर्गिकायासविघातमेव भगवान् करोति, न स्वसेवार्थकायासविघातमिति निश्चीयते । अन्यथा यत्नमात्रस्य निषेधे भजनमार्ग एवोच्छिद्येत । नन्वात्मनिवेदिनामितरयत्नासम्भवेन तज्जनितचिन्ताऽभावात् कथ चिन्ता न कार्येत्युपदेश इति चेत् । अत्रेद प्रति भाति । भजनमार्गे हि भगवदङ्गीकारस्त्रिविध पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन । तत्रापि वै त्रैविध्यम् । तत्र पुष्टिपुष्टावङ्गीकृतस्य नेतरयत्नसम्भावनापि । पर मर्यादापुष्टौ प्रवाहपुष्टौ चाङ्गीकृतस्य तत्करण मर्यादाप्रवाहांश, तद्विघात पुष्ट्यंश । तथा चात्मनिवेदिना मर्यादाप्रवाहसवलिताना यथेतरयत्ने कृते बाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धतद्विघातादिक भवति, तथा सेवार्थकेपि यत्ने भविष्यतीति भवति चिन्ता, अतस्तदभावाय तान् प्रति **चिन्ता कापि न कार्येत्युक्तम्** । अत सेवार्थ यत्न कर्तव्य एवेति नानुपपत्ति काचित् ।)

१ लौकिकीति पाठ । २ भोजनार्थमिति पाठ । ३ उपदिशन्तीत्यन्तेनेति पाठ ।

तत्राहु' **भगवानपीति** । यत पुष्टिस्थोऽतो मर्यादामार्गीयवैराग्याद्यभावेपि 'महापुरुषेण निवेदिता' इति स्वकीयत्वेनाङ्गीकारात् तथा न करिष्यतीत्यर्थ' ॥ १ ॥

एव चेत्, स्वाच्छन्द्यव्यवहारापत्त्या बाहिर्मुख्य स्यादत आहुः **निवेदनमिति** ।

निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥

सर्वदा सर्वांशे तदीयत्वानुसन्धानेन तथा न भविष्यतीति भाव' । अशक्त्या सेवाद्यसम्भवेऽपीद कार्यमेवेति ज्ञापनाय **तु**शब्द । **च**कारपक्षे समुच्चय' **सर्वथे**त्यस्यावश्यकत्वज्ञापनाय । अथवा । सर्वथा ये तादृशा निवेदितात्मत्वेन तत्परास्तै' सह तथा । एतेन सङ्गदोषो निवारित' । अतादृशेष्वेतद्गोपन सूच्यते । **सर्वदे**तिपाठे कालापरिच्छेदस्तत्रोच्यते । अन्यथा तदैवासुरप्रवेश स्यादिति भाव' । कदाचिदलौकिकार्थस्य लौकिकस्य वा सिद्ध्यर्थं प्रभु प्रार्थनीय इति प्रश्ने नेत्याहु' **सर्वेश्वर** इति । अत्र सर्वशब्दो निवेदितात्मसर्वपर' । यथा 'सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या' इत्यत्र निमन्त्रिता एव सर्वपदेनोच्यन्ते, न त्वन्येपि । **सर्वात्म**पदेप्येव ज्ञेयम् । तेन सेवका सर्वे यथा यथा प्रपन्ना , तथा तथा प्रभुरपि तेष्वङ्गी-

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

तत्फलसिद्धिरन्यथा नेतिरूपा नीतिशास्त्रानुरोधेन कुर्यादित्यर्थ' । **यत** इति । पुष्टि' प्रवाहो मर्यादा चेति मार्गत्रयम्, तन्मध्येऽत्र पुष्टिस्थो भगवान्, अत' कुटुम्बासक्त्या मर्यादामार्गीयवैराग्यादिसाधनाभावेपि पुष्टिमार्गीयेण महापुरुषाचार्यकृतनिवेदनेन स्वीयत्वाङ्गीकार करिष्यति । तथा चाङ्गीकारस्य सिद्धत्वान्न लौकिकी गति करिष्यतीत्यर्थ' । भक्तस्य पुष्टिस्थत्वायापिशब्द ॥ १ ॥

एवं चेदिति । अनास्थायामविचारेपि फलसिद्धौ स्वाच्छन्द्येन बाहिर्मुख्य भगवदननुसन्धान भवेदित्यर्थ । तथा च यत्नानास्थया समाहितो दोष' पुन' प्राप्त इति भाव' । निवेदनस्मरणस्य स्वरूपमाहु सर्वदेति । 'त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया' इति प्रकारकस्वाच्छन्द्येपि बाहिर्मुख्य भगवदननुसन्धान न भविष्यतीत्यर्थ' । निवेदनानुसन्धानाभावे तु बाहिर्मुख्य स्यादेव, अतस्तदावश्यकमिति भाव' । **सेवादीति** । आदिपदेन कथा, तदसम्भवेपीत्यर्थ' । अनायासेन फलसिद्धौ स्वाच्छन्द्येन प्राप्तस्य बाहिर्मुख्यदोषस्य निवारणार्थं निवेदनानुसन्धानमुक्तम् । फलासिद्धावपि तदनुसन्धान कार्यमेवेत्यपिशब्द । चकारपक्षे **सर्वथे**ति पदेनावश्यकत्व बोधितम् । तुशब्दपक्षे आवश्यकत्व तेनैव बोधितमिति **सर्वथा**पदस्य समासेनाग्रेऽन्वयमाहु **अथवेति** । **आसुरप्रवेश** इति । 'द्वया ह प्राजापत्या' इत्यत्र वागादीना स्वार्थमुद्गानात् पापवेध , आसन्यस्य भगवदर्थमुद्गानात्तदभाव इति तृतीयाध्याये वेद्याद्यर्थभेदादित्यधिकरणे भाष्ये

---

१ शन सर्वांशे इति पाठ । २ सर्वात्मनेति पाठ । ३ सर्वदा इति पाठ ।

कृतस्वामित्व आत्मीयत्वमेव तेषु मनुत इति तद्धितकृतौ न प्रार्थनामपेक्षत इति ज्ञाप्यते । अथवा । कालादिनियामकत्वेन न तत्कृतोपि प्रतिबन्धसम्भव इच्छायामिति ज्ञापनाय सर्वपद कालादिपरम् । प्रार्थितोपि स्वविचारितमेव करिष्यतीति प्रार्थनाप्यप्रयोजिकेति ज्ञापनाय निजेच्छेत्युक्तम् । अथवा । निजा' स्वीयत्वेनाङ्गीकृता' सेवकास्तेषा प्रचुरेच्छात' स्वयमेवापेक्षित करिष्यतीति न प्रार्थनापेक्षेत्यर्थ' । परन्त्विच्छाया अविकृतत्वमेवापेक्षितमिति ज्ञापनायाव्ययप्रयोग ॥ २ ॥

ननु भगवते समर्पितदेहादे स्त्रीपुत्रादिषु विनियोगेन स्वधर्महानिचिन्ता बाधते, तत्राहु' सर्वेषामिति ।

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः ।
अतोन्यविनियोगेपि चिन्ता का स्वस्य सोपि चेत् ॥ ३ ॥

स्वात्मना सह यावन्तो निवेदितास्तै' सहैव स्वस्याङ्गीकारात् तेषा **सर्वेषामेव प्रभुसम्बन्धो, न** तु प्राधान्यात् स्वस्यैवेति तत्रोपयोगे **स्वस्य का चिन्ता,** न कापीत्यर्थः । इय निवेदनेऽङ्गीकारमर्यादेत्याहु **स्थितिरिति** । कस्यचिद्विशेषतोङ्गीकारश्चेत् , सा पुष्टिरिति

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

विवृतम् , अतो यस्मिन्नेव काले भगवदीयत्वविस्मरणम् , तदैव देहादावासुरधर्मप्रवेशो भवतीत्यर्थ । तेन बाहिर्मुख्य भवेदेवेति भाव । **आत्मीयत्वमेवेति** । भगवतस्तदात्मत्वकथनेन तेषामात्मीयत्वमुक्तम् । स्वामित्व भगवन्निष्ठो धर्म सर्वेश्वरपदस्यार्थ' । आत्मीयत्व भक्तनिष्ठो धर्म' सर्वात्मपदेनोक्त । सर्वपदस्य कालवाचकत्वपक्षे कालनिष्ठो ज्ञेय' । **स्वधर्मेति** । स्वधर्मो निवेदनम् , तस्य हानिरित्यर्थ । **स्वात्मना सहेति** । प्रत्येक प्रभुसम्बन्धे यावत्तत्सम्बन्धानामनङ्गीकारस्तावत् तत्तत्सम्बन्धयुक्ते स्त्रीपुत्रादौ स्वस्य विनियोगे दोष स्यात् , अत्र तु सहैवाङ्गीकारात् सेवानवसरे अनिषिद्धप्रकारेण भार्याद्युपयोगेपि न स्वधर्महानिरित्यर्थ' । **प्राधान्यादिति** । प्राधान्याद्धेतो' **स्वस्यैव** नेत्यर्थ' । **का चिन्तेति** । अभगवदीयसमर्गे हि स्वधर्महानि' । तेषामप्यङ्गीकृतत्वान्न तथेत्यर्थ' । तथा च भगवदीयत्वानुसन्धानेन तेषु व्यवहर्तव्यम् , न तु स्वकीयत्वाभिमानेनेति भाव' । वित्तादिवद्भार्यादीनामपि समर्पणम् । परमेतावान् विशेष' । भार्यादिदेहे यथैतस्य सम्बन्ध', तथा तत्तज्जीवानामपि सम्बन्धोस्ति, अत एतेन तत्तन्निष्ठस्वसम्बन्धसमर्पणे कृतेपि तत्तज्जीवसत्तासमर्पणार्थं भिन्नभिन्नतया तत्तत्कृतसमर्पणमपेक्षितम् । एतत्कृतसमर्पणेनैतन्निरूपिततत्सम्बन्ध समर्पितो भवति, स्वस्वसहजादिदोषपञ्चकनिवृत्तिस्तु स्वस्वकृतसमर्पणेन भवति । वित्तादिषु त्वन्यसत्ताभावादेतत्कृतसमर्पणेनैव निर्दुष्टत्वसिद्धिरिति । **इयमिति** । सर्वनिष्ठसम्बन्धै' सह स्वस्याङ्गीकार इत्यर्थ' । **विशेषत इति** । निवेदकस्यैवाङ्गीकारस्तन्निष्ठकिञ्चिन्निरूपितसम्बन्धस्य नेति

१ आत्मत्वमिति पाठ । २ निवेदिनोऽङ्गीकारेतिपा० ।

भाव । अथवा । पुत्रादीनामन्यविनियोगदर्शनेपि स्वस्य का चिन्ता, तेषामप्यङ्गीकारेणैव कृतार्थतासम्भवादित्यर्थः । किञ्च । **स्वस्येति**पदमावृत्तमपिशब्देन सम्बध्यते ॥ ३ ॥

यथा पुत्रादीनाम्, तथा स्वस्यापि स अन्यविनियोगश्चेत्, तदापि चिन्ता न कार्येत्याहुः **अज्ञानादिति** ।

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

हीनमध्यमाधिकारिभिरपि निवेदितात्मभिश्चिन्ता न कार्या भवति यत्र, तत्र कृष्णसात्कृतप्राणैश्चिन्ता न कार्येति किमु वाच्यमित्यर्थः । केवलप्रभ्वधीनीकृतप्राणाना चिन्ताविषयाभावादेव न सेति भावः । अत एव केतिशब्द उक्त. । पदसम्बन्धस्तु अज्ञानादथवा ज्ञानाद्यैस्तत्कृतम्, तेषा सा नेतिशेष. । कृष्णसात्कृतप्राणैर्यैस्तत्कृतम्, तेषा सा केत्युक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

चेत्, **सा पुष्टि.** मर्यादातिक्रमो भगवतो नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थ । तदा तादृशे स्वदेहविनियोगो न कार्य । अत एव 'प्रतिकूले गृह त्यजे'दिति वाक्यम् । अस्मिन् पक्षे अन्यत्र स्त्रीपुत्रादौ विनियोगे स्वस्य देहस्येत्यर्थ. । **अन्यविनियोगेति** । अन्यत्र लौकिके स्वस्त्रीपुत्रादिकार्ये विनियोगदर्शनेपि तेषा निवेदनहानिजनितचिन्ता स्वस्य केत्यर्थ. । **तेषामपीति** । स्वाङ्गीकारेणैव क्रमेण तेषामपि कृतार्थता सम्भवति । अधुना अतथाभावेप्येकाङ्गेन भगवत्सम्बन्धात् तदनुभावेनैवास्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा तथा बुद्ध्या स्वस्वकृतसमर्पणेन स्वस्वसहजादिदोषनिवृत्त्या कृतार्थता सम्भवतीत्यर्थ । अङ्गीकृतस्य सर्वांशे भगवानेव चिन्ता करोतीति **स्वस्ये**त्युक्तम् । स्वस्य त्वधुनैव सहजादिदोषनिवृत्त्या कृतार्थता सिद्धा, क्रमेण तेषामपि सम्भवतीत्यपिशब्द. ॥ २ ॥

एतमेव पक्षमाश्रित्याग्रिमश्लोकाभासमाहु. **किञ्चेति** । प्रथमपक्षे स्वस्य स्वकीयस्य स्त्रीपुत्रादेरपीत्यग्रिमश्लोकव्याख्याने इत्यर्थ । **केवलेति** । भगवदधीनजीवनाना सर्वांशे भगवदीयत्वेन विषया. सर्वे भगवदीया एवेति भोग्यविषयेषु स्वीयत्वेनाभिमानाभावात् सा पक्षद्वयभेदेन स्वान्यविनियोगजनिता पुत्राद्यन्यविनियोगजनिता वा चिन्ता नास्त्येव, किन्तु हीनमध्याधिकारिणामपि तदभावार्थं बोध्यत इति भाव । चिन्ताभावे हेतु पूर्वोक्त एव सर्वेषा प्रभुसम्बन्धो ज्ञेय. । आद्यव्याख्याने पूर्वं स्वान्यविनियोगचिन्ता, द्वितीये पुत्राद्यन्यविनियोगचिन्तोक्ता । द्वितीयव्याख्याने इद विपरीतमिति विभेदः । **तेषा सा नेति** । स्वपदस्य स्वकीयवाचकत्वपक्षे सा स्त्रीपुत्रादिविषयिणी चिन्ता नेत्यर्थ. । निवेदनपदार्थो न नश्यति, विलम्बस्तु भवत्येवेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

ननु सख्यात्मनिवेदने हि भगवदङ्गीकारेणैव सम्पद्येते, तथा च स्वयमात्मनिवेदने कृतेपि प्रभुरङ्गीकृतवान्नवेति चिन्ता भवत्येव, इत्यत आहुः तथेति ।

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥ ५ ॥

पुरुषोत्तमोऽङ्गीकृतवान्नवेति निवेदनविषयिणी या सा त्याज्या उक्तनिवेदकवदित्यर्थः । पुरुषोत्तमेन निरोधलीलायां स्वतोन्यभजनं क्रियमाणा भक्तास्तन्निवार्य स्वयमात्मसात्कृता इति तादृशे स्वयं सर्वात्मना निवेदने कृते सा शङ्का नोचितेति ज्ञापनाय **पुरुषोत्तमपदम्** । तत्रापि स्वरूपानन्ददानेनानिशं पोष्यमाणानां भक्तानां तदितरत्रोपयोगासम्भवेनैव न शङ्कोदय इति ज्ञापनाय **श्रीपदम्** । तथा च तद्युक्ते तत्र निवेदने सा त्याज्येति भावः । कदाचिल्लोकभयाद्युपस्थितौ तन्निवारणाय जीवस्वभाववशादन्यविनियोगेपि तथेत्याहुः **विनियोगेपीति** । प्रमादात्तथासम्भवेपि प्रभुर्न त्यक्ष्यति । यतस्तत्स्वभाववशात्तथाभूतमप्युद्धर्तुं तत्साधनानपेक्षः ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

इति निवेदनविषयिणीति । इति असम्पत्तिप्रकारेण निवेदनविषयिणीत्यर्थः । पूर्वोक्तापि निवेदनविषयिण्येव, परं हानिप्रकारेणोक्तेति भावः । पूर्वोक्तमेव समाधानमत्रापि ज्ञेयमित्याहुः **उक्तनिवेदकवदिति** । मूलस्थतथेतिपदस्यार्थोयम् । सप्तम्यर्थे वतिः । यथा निवेदके, तथा पुरुषोत्तमे इति मूलानुसन्धानेनार्थः । तथा च यथा पूर्वश्लोकोक्तरीत्या निवेदककृतान्यविनियोगहेतुकनिवेदनहानिचिन्ता त्याज्या, तथा भगवत्कृताङ्गीकाराभावहेतुकनिवेदनासम्पत्तिचिन्तापि त्याज्येत्यर्थः । **पुरुषोत्तमेनेति** । एतेन हीनमध्याधिकारिणां निवेदनविषयकचिन्ताभाव उक्तः । उत्तमाधिकारिणामाहुः **तत्रापीति** । निवेदितात्मस्वपि मध्ये कृष्णसात्कृतप्राणानामुत्तमाधिकारिणां तु परमसौन्दर्यस्य स्वगतत्वाय तादृशाकारेण प्रादुर्भूते भक्तमहिते भगवति समर्पणस्य सिद्धत्वात् तदानन्देन पोष्यमाणानां शङ्काया उदयो यस्मात् स शङ्काहेतुर्नास्तीत्यर्थः । **तदितरत्रेति** । अम्बिकावनगमनेपि तं दोषं निवार्य स्वस्मिन्नुपयुक्ताः सर्वे कृताः, रासस्थानां तु गमनमेव नास्ति । इदमङ्गीकारस्वरूपं ज्ञेयम् । तथाप्युत्तमाधिकारिणां तु भगवदीयेभ्य इतरत्रोपयोग एव न सम्भवति । तस्मिन् सति हि तादृशशङ्का भवतीति भावः । **तद्युक्ते इति** । ताभिः श्रीपदसूचितलीलाभिश्च युक्ते निवेदने सति भ्रमात् प्राप्ता शङ्का त्याज्येत्यर्थः । तथा च पुरुषोत्तमे यन्निवेदनं तद्विषयिणी पुरुषोत्तमकृताङ्गीकाराभावहेतुकनिवेदनासम्पत्तिचिन्ता, तथा निवेदककृतान्यविनियोगहेतुकनिवेदनहानिचिन्तावत् त्याज्येति मूलार्थः । निवेदनविषयिणी चिन्ता निवेदके इव पुरुषोत्तमेपि त्याज्येत्यन्वयः । **अन्यविनियोगेपीति** । राज्याद्याश्रयणेपीत्यर्थः । ज्ञात्वा त्वास्थया तदपि न कर्तव्यमित्याशयेनापिशब्दार्थमाहुः **प्रमादादिति** ॥ ५ ॥

१ उक्तनिवेदनवदिति पाठः ।

अङ्गीकारे लक्षणान्तरमप्याहुः लोक इति ।

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥ ६ ॥

कदाचित् प्रवाहवशाल्लौकिके वाणिज्यादौ, वैदिके आश्रमधर्मादौ वा आस्थितौ तत्र विघ्न एव भवति, न तु तत्फलमित्यर्थः । तत्र हेतुः पुष्टीति । तद्विनापि स्वबलेनैव सर्वकर्ता यत इति भाव. । पुष्टिमार्गाङ्गीकारे मर्यादा न सहत इति ज्ञेयम् । एव सति किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः, साक्षिवत् तत्कृत पश्यत ॥ ६ ॥

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

सेवाकृतिरिति । गुर्वाज्ञाया अबाधन यथा भवति, तथा सेवाकृतिः पूर्वमपेक्षिता । एव वर्तमानानां कदाचिद् विशेषतो भगवदाज्ञा चेत्, गुर्वाज्ञा विरुद्धा भवेत्, तदा तथा कार्यमित्याशयेनाहुः बाधनं वा हरीच्छया । विकल्पेनाबाधनमित्यर्थ. । एव सति गुर्वा-

---

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

लक्षणान्तरमपीति । पूर्वश्लोके भगवत. पुरुषोत्तमत्वमेतद्विषयकाङ्गीकारे लक्षणं सन्देहाभावसाधकमुक्तम् । तत्र पुरुषोत्तमोपि नहि सर्वानङ्गीकृतवान्, किन्तु काश्चन तादृक्प्रसादविषयान्, तत्राह कीदृश इति स्फुट ज्ञातु न शक्यत इत्यधुना लोकवेदस्वास्थ्यदूरीकर्तृत्वरूप लक्षणान्तरमप्युच्यते इत्यर्थः । स्वास्थ्यपदस्यार्थमाहु आस्थिताविति । आस्थितिः कायवाङ्मनसा तदीयत्वमिति लक्षणमेकादशस्कन्धसुबोधिन्यामुक्तम् । तथा च मूले स्वास्थ्यमित्यत्र स्वपदेन लोकवेदौ तन्निष्ठतां न करिष्यति, सिद्धा च दूरीकरिष्यति, विघ्नसम्पादनेनेति शेष. । तथा चैव विघ्नेनाङ्गीकारो निश्चेय इति भाव. । आस्थितौ विघ्नकथनेन इद मम कार्यसाधकमिति ज्ञात्वा तद्विश्वासेन वाणिज्यादिकमाश्रमधर्मादिक च न कर्तव्यम्, किन्त्वेतद्द्वारा भगवान् करिष्यतीति ज्ञात्वा तदुभय कर्तव्यमिति भाव. । स्वयमेव समर्थत्वात् स्वकीयानां साधननिष्ठता निवारयतीत्याहुः तद्विनापीति । ननु तथापि सिद्धस्य साधनस्य विघाते को हेतुरित्याशङ्क्य तृतीयचरणस्य तात्पर्यान्तरमप्याहु. पुष्टिमार्गाङ्गीकारे इति । कि कार्यमिति अनास्थया कृतो यत्नः कथ फल जनयेदित्यर्थ. । साक्षिवदिति । यथा साक्षी कर्तुर्हानिवृद्ध्योर्हर्षशोकरहित. सन् कर्तृसम्पादित फल पश्यति, तथा हर्षशोकरहिता. सन्तः साधनानास्थया भगवत्सम्पादित फल विघ्न वा पश्यतेत्यर्थ. । तथा च भगवानेव तस्य यत्नस्य फलजनकता सम्पादयिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

विकल्पेनेति । साक्षात्सेवायां सिद्धायां साधनरूपसेवायामबाधनमिति व्यव-

---

१ बाधनमिति पाठ । २ 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा' इति ।

ज्ञाथा अबाधने बाधने वा सेवैव मुख्या यतोऽतस्तथैव स्थेयमित्याहुः अत इति । एवं सति पर्यवसित सुखमेवेत्याशयेन सुखमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

कदाचित् पुत्रादिवियोगशङ्काजनितदुःखेन चिन्तासम्भवे गतिमाहुः **चित्तोद्वेगमिति** ।

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥ ८ ॥

नन्विदमखिलमशक्यमिव भाति । तथाहि । श्रवणमारभ्य सख्यपर्यन्तागतौ हि पश्चान्निवेदनवार्ता । तत्र प्रत्येक तदेव दुरापमिति दूरतरा निवेदनदिगपि । अतस्तत्कृत-चिन्तान्यवियोगचिन्तादिसमाहितिर्निरर्थेति विचार्य साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधान-माहुः तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
वदद्भिरेवं सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

स्थितविकल्पेनेत्यर्थः । तथैव स्थेयमिति । आवश्यककार्यार्थं कदाचित् कार्यस्य तत्परत्वेपि चित्त सेवापरमेव विधातव्यम्, नतु तत्कार्यपरमिति यत्नानुचिन्तन न कर्तव्यमिति ग्रन्थारम्भे उक्तोर्थ उपसहृतः ॥ ७ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् पुत्रादिर्वियुक्तो भवेदिति सम्भावनया जनित यद्दुःख चित्तस्य पुत्रादिपरता इति यावत्, तेन हेतुना निवेदनविषयिणी चिन्ता सम्भवति । तथा च लोकवन्ममापि चित्त पुत्रादिपर जायत एवातो निवेदन सम्पन्न नवेति चिन्ता-सम्भवे गतिं तद्भावप्रकारमाहुरित्यर्थः । चित्तस्योद्वेग भगवदीयत्वाननुसन्धानेन पुत्रादि-परतां विधायापि यद्यत् करिष्यति सा सा तथा तत्तत्प्रकारिकैव तस्य लीला निवे-दितां सर्व कार्यं स्वयमेव करोतीति भाव. इति मत्वा निवेदनविषयिणी चिन्तां त्यजेदिति मूलार्थः । एतच्चिन्तास्थापने 'सशयात्मा विनश्यती'तिवाक्यात् सर्वमेव नश्यतीति द्रुतमित्युक्तम् । निवेदन सम्पन्नमेव, परं विलम्बेन भगवत. स्वप्रापण चिकीर्षि-तमिति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्कृतेति । निवेदनकृता यत्नकरणाकरणविषयिणी चिन्तेत्यर्थः । **साधनफले इति** । **साधनं श्रवणाद्यष्टकम्, फलमात्मनिवेदनम्, शरणागतावेकदैवैते सम्पद्येते इत्यर्थः** ।

---

१ भगवद्भक्तद्वारा भगवच्छरणगमन तदनुसन्धान च साधनम् । फल भगवदङ्गीकार । ततो भगवद्भक्त-द्वारा भगवच्छरणगतौ भगवता निवेदनस्याङ्गीकाराद्भक्तेषु क्रमनियमाभावान्निवेदनसिद्धेस्तत्र चिन्तासाधनाना-मयुक्तत्वादिति भाव । २ उत्कृष्ट वेगमिति पाठ ।

यस्मादुक्तरीत्या स्वतः सर्वमशक्यमत. सर्वात्मना शरणागतौ प्रभुरेवे सम्पाद-यिष्यतीति हृदयम्। भक्तिमार्गीयान् सर्वानशान् विचार्य तत्र प्रतिबन्ध स्वाशक्ति च स चेत् पश्यति, तदा सर्वात्मना तथा भवति। नित्यमिति नैरन्तर्यमुच्यते। अन्यथा काले-नासुरधर्मप्रवेशः स्यात्। अन्तःकरणे तथाभावेऽतथाभावे वा तथा वदनमावश्यकमिति ज्ञापयितु सततमेवं वदद्भिरित्युक्तम्। एव सति लोकशिक्षाप्यानुषङ्गिकी सिध्यति। एवमुक्तप्रकारेण सेवापरतया स्थेयमित्यर्थो वा। नन्विदमपि न स्वशक्यमित्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेर्मे मतिरित्येव, एवप्रकारिकैवेत्यर्थः।

भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य दार्ढ्यार्थमिदमुच्यते।
अन्धस्य सूर्य इव तद्विमुखस्यात्र नार्थिता॥ १॥
भक्तिमार्गसुधासिन्धोर्विचारमथनैः स्वयम्।
स्फुटीकृतानि रत्नानि श्रीमदाचार्यपण्डितैः॥ २॥
मयोज्ज्वलीकृतानीत्थ हृदि धृत्वा व्रजाधिपम्।
भजन्तु भक्ता येनासौ न विमुञ्चति कर्हिचित्॥ ३॥

इति श्रीश्रीविठ्ठलदीक्षितविरचितो नवरत्नप्रकाशः समाप्तः।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम्।

सर्वमशक्यमिति। श्रवणादिनवकमप्यशक्यमित्यर्थः। **प्रभुरेवेति**, समर्थत्वाच्छरण गता-नामेकदैव सर्व सम्पादयिष्यतीत्यर्थ.। **प्रतिबन्धमिति**। साधारणप्रतिबन्धोद्वेग लौकिकभोग-कृत प्रतिबन्धमित्यर्थ। 'भगवत्कृतप्रतिबन्धे त्वासुरोय जीव' इति निर्धार इत्युक्तम्। **अन्तःकरणे इति**। एतेनैकाशेनापि भगवत्सम्बन्धे आसुरप्रवेशो न भवतीति सूचितम्। प्रथमपक्षे एवमित्यनेन पूर्वार्धानुवाद.। द्वितीयपक्षे पूर्वोक्तस्य सेवापर चित्त विधाय स्थीयतामित्यस्यानुवाद.। **नन्विति**। अर्धाङ्गीकारेण समाधानमाहु. **यमेवेति**। भग-वतो वरणलभ्यत्वात् मम मत्सम्बन्धेन मदीयानां च वृतत्वान्मन्मतिसिद्धप्रकार मदी-याना भगवानेव शक्य करिष्यति, अन्येषां वरणरहिताना त्वशक्यमेवेति भावः॥ ९॥

तर्हि बोधन किमर्थमित्याशङ्क्य स्वयमाहुः **भक्तिमार्गे इति**। एतेन वृतस्य दार्ढ्य भवतीत्यर्थ.। अवृतस्य तु न भविष्यतीत्याहु. **अन्धस्येति**॥ १॥

भक्तिमार्गसुधासिन्धोरिति। भक्तिमार्गप्रवर्तक. सुधासिन्धुर्भागवतशास्त्र तस्माद-पादानात् विचाररूपैर्मन्थनदण्डै. करणैः। श्रीमदाचार्यपण्डितैः कर्तृभि.। स्वय समुद्धृतानि, न तु गुर्वादिशिक्षया तादृशानि॥ २॥

मया चेत्थमुज्ज्वलीकृतानि रत्नानि स्वहृदि धृत्वैतदुक्तप्रकारेण व्रजाधिप भक्ता भजन्तु, येनाचार्योद्धृतरत्नप्रकारकभजनेनासौ न विमुञ्चतीत्यर्थ.॥ ३॥

इति श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभविरचिता नवरत्नटिप्पणी समाप्ता।

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवरत्नम् ।

श्रीमुरलीधरकृतविवृतिसमेतम् ।

नवरत्नसुवर्णनिर्मिता परमानन्दरसस्य बोधिका ।
हृदये वसतात् सदोर्वशी परमोच्चग्रहरश्मिरूपिणी ॥ १ ॥
रसमयसुवर्णधारावर्षणशीला दशविधप्रगुणाः ।
श्रीमुरलीधरलीला मुरलीधरमानसे सन्तु ॥ २ ॥
वसु सुवर्णमयं परितः परं रसमयं च विधाय सुमण्डलम् ।
विविधनर्तनदर्शनतत्परा रसनिधिर्मयि सैव विराजताम् ॥ ३ ॥
ललिते वृन्दाविपिने वैकुण्ठादप्यतीव रमणीये ।
क्रीडसि नवरसरुचिरे श्रीस्वामिन् मम हृदम्बुजे क्रीड ॥ ४ ॥
श्रीशुकदेवरहस्यं प्रकाशितं यैरतीव रमणीयम् ।
श्रीवल्लभाभिधानैर्नवधा तेभ्यो नमोस्तु मे सततम् ॥ ५ ॥
श्रीमद्विट्ठलप्रभुषु श्रीनवरत्नप्रकाशनिपुणेषु ।
सप्तविभक्तिरहस्यप्रकाशकेष्वस्तु मे प्रणतिः ॥ ६ ॥

अन्तःखलधर्मप्रधानकलिदूषितसमयतीर्थकर्तृमन्त्रद्रव्यश्रद्धादीनामसाधकत्वाद्बहिर्दुष्णु-दुरवगाहपाषण्डादिनिपुणजनतासङ्गसञ्जाताज्ञानान्धकारसभृतहृदयदरीनिविष्टविषयविषरस-सभृतानन्तससारसागरे निमग्नतया चेतसः स्थिरत्वाभावाद्विध्युक्तरीत्या श्रवणादिसाध-नाभावान्नवभी रत्नैश्चिन्ताभावपूर्वकं तदीयत्वानुसन्धानपूर्वकं च निरन्तरमष्टाक्षरवदनकृति-साधनरूपसाध्यफलामतिसुगमा च श्रीकृष्णस्य श्रीमद्वदनरूपा श्रीवल्लभाचार्या दैविजी-वानुद्दिधीर्षन्तः प्रथम मध्यनायकत्वेनालौकिकश्रेष्ठभानोर्विशेषरूपया निगूढद्विमात्रया आर्य-योपदिशन्ति चिन्ता कापि न कार्येत्यादिना ।

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापि ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥ १ ॥

वसन्तादिपूर्णरसमयषडैश्वर्यादिमूर्तिमद्भिः सेवितस्य गोरसदानादानप्रवीणस्य द्वादशसुवर्णरत्नराशिकल्पतरुस्कन्धारूढस्य श्रुतिगीतद्वादशमाससवत्सरादिरसमयसमयप्रा-दुर्भावकस्य गायकपरित्राणनिपुणैकव्यक्तिपदमात्रात्रिद्योतितसकलसुषमास्पदकीर्तिप्राकट्य-कारकस्य सप्ताक्षरव्यञ्जितोत्तमवासरस्य त्रिभुवनललितमाधुर्यादिसुगन्धलतामधुपानप्रवीण-

षट्पदस्य स्वीयजनानामाधिदैविकसकलज्योतिषामानुकूल्येन चिन्तानिवर्तकस्य द्वितीयच-रणमात्राविद्योतितत्रयोदशमाससंवत्सरस्य लौकिकसकलशुभकर्मानर्हस्याप्यस्य भगवद्भक्ता-वाधिक्यद्योतकस्य तथाधिकमात्रायास्त्रयोदशीत्वेनानङ्गस्यापि साङ्गताभिबोधकस्य उत्तरद-लाद्वैलक्षण्यद्योतनायाधिकैकमात्रस्य वा। सा मात्रा तु गायकपरित्राणसमर्थायाः, प्रथमचरणे गूढा न्यासे द्वितीयचरणे च प्रकटीकृता। अत्र च याकारे आकृतिरूप निगूढवासुदेव-पदमुत्तरान्वयि गूढमासमन्तात् सर्वप्रकारेण निवेदित आत्मा यैरित्यर्थात्। अत एव षट्-पदत्वमुक्तम्। तस्य चरणान्तत्वेन गुप्तवामनत्वे सत्येकादशेति प्रथमचरणेन साम्यम्। अनेन मलिम्लुचातिरिक्तैकादशमासाना सङ्ग्रहोपि द्योतित। द्वितीयचरण तु त्रयोदश-मात्र सममेव, त्रिपदायास्तृतीयान्त्यस्य व्यञ्जनस्य न्यासेऽगणनाद्याकारस्य वैकल्पिकवाम-नत्वे द्वादशमात्रा। अकारोप्यत्राकारात्पूर्व प्रश्लिष्टो वेद्यः सकलवाग्रूपः। अस्या गायत्र्याश्च तुरीयस्य तुरीयनिगमवेद्यैकत्वाभावात् त्रिचरणै साम्यम्। अस्यास्त्रिचरणाया-श्चालौकिकश्रेष्ठभानुप्रकाशत्वम्। एकस्मिन्नक्षरे मध्यस्था दिव्यव्यक्तिरव्यक्ता पूर्वोत्तरा-न्वयिनी। पूर्वान्वयित्वे यशोदोत्सङ्गलालिता व्यक्तिरुत्तरान्वयित्वे कीर्त्यङ्कलालिता व्यक्तिर्व्यञ्जिता वेद्या। अङ्को ह्यानन्दात्मा विद्यारूपो भगवत्प्राकट्यस्थानम्। व्यक्तिद्वये-प्यङ्कस्य समत्वात्। सकलवाग्रूपाक्षर एकस्मिन्नेकाङ्क। द्वितीयाया व्यक्तौ द्वितीयत्वेपि तज्जातित्वेनाद्वयत्वादेकाङ्कः। एव चैकाङ्कस्य द्वित्वे ह्येकादशी कृष्णवल्लभा प्रकटा भवति। तथा च दलद्वयस्याद्यन्तरहितत्वेन वर्तमानता उत्तरोत्तर वर्तमानस्यैव रसावहत्वात्। योगबलेन भूतभविष्यत्पदार्थयोर्वर्तमानत्वेपि सर्वेषा तथात्वाभावात्। अत एव यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यमिवैचोश्चोत्तरभूयस्त्वमिवान्तिमवर्णेऽर्थपर्यवसानमनुभवसिद्ध रसावहम्। अतो वाक्यपदीये 'पदेन वर्णा विद्यन्त' इत्यादि। किञ्च, दीर्घे मात्राद्वयम्, प्लवने त्रयमिति हरि पञ्चधा इह द्वितीयचरणे मात्रात्रय गुप्तम्, तद् द्वितीयव्यक्त्या व्यक्तीकृत कदापीतिपदेनेति। न हि कदापीतिपदमेकम्, किन्तु पदत्रयम्। एवञ्च कदाप्येतस्मात् पदद्वयात् यदितिपदमाचार्यैः शेषत्वेन पूर्वोक्तसकलप्रकारबोधक ह्येव स्थापितम्। गायत्रीमात्रार्थसाम्याय तत्स्वात्मद्वितीय-व्यक्त्या व्यक्तीकृत वेद्यमिति भाव। द्वितीयचरणान्त इति पदे सति पञ्चदशमात्राभि-स्तिथय इति कृष्णजन्मपक्ष। पदैर्भूतभविष्यद्वर्तमानाः एतत्सकलरहस्यार्थबोधकस्य 'क्षय कार्तिकादित्रये नान्यत स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वय चे'ति संवत्सरस्यास्य मासास्त्रयोदशेति सोपि सगृहीत। इति पदप्राकट्ये गूढा षोडशकला द्वादशकले प्रविशन्ति। तृतीये मात्राभि सूर्यस्य कलानामक्षरैर्मासाना पदैः प्रातरादीना त्रयाणां द्योतकस्य तुर्ये मात्राभि शुक्लपक्षद्योतकस्य रुद्रसङ्ख्याक्षरैर्मलिम्लुचातिरिक्तमासाना च पदैर्हरे पञ्चात्मकत्व स्पष्टयत, प्रातःसङ्गममध्याह्नापराह्णसायाह्नाना च द्योतकस्य,

दिनमणेरुत्तरपदमात्रस्य भावप्रयोगात् (?) स्वार्थिके कनि सत्याद्युदात्तस्य माणिकस्य रसेन परिपूर्णस्य सम्बन्ध्यानन्दात्मकरत्नस्य प्रतिपादकतया आर्याविशेषरूपाया मध्यनायक-रत्नबोधिकाया अपि तद्रूपता वेद्या । वेद्यवेदकयोः सपृक्तकत्वात् । एवमग्रिमेष्वपि वेद्यम् । श्रीकृष्णस्य हरेः पञ्चविधत्व श्रीप्रभुचरणैर्निबन्धे उक्तम् 'अग्निहोत्र तथा दर्शः पूर्णमासः पशुस्तथा । चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः । तत्साधन च स हरिः प्रयाजादि स्रुगादि यत् । प्राकृत रूपमेतद्धि नित्य काम्य तु वैकृत' मिति वेदार्थस्य पञ्चधात्म-कतां सूचयितु हरिनामाक्षराणि चत्वारि भक्तजनदुःखहरणदक्षाणि समूहरूपेण पृथग्वर्णा-भावरूप च पञ्चममिति पञ्चधा हरिः । तथा कृष्णनाम्नि वर्णा पञ्च । पञ्चवर्णोऽगिति । स चर्ग्वेदादिरिति पञ्च, अस्यासनत्व पशूनामगम्यत्वाय सूचितम् । भगवतः भक्ताना तु विद्यात्मकमुखारविन्दपङ्क्ति प्राप्य कृतार्थता भवति । रमन्ते भक्तानां मनासि यत्र तद्रत्नम् । प्रत्येक रत्नेषु नवत्वेपि क्रमो विवक्षितः । श्रेष्ठभानोः समयपरिच्छेदकज्योतिषां प्राधान्यात् तद्रत्नस्य मध्यनायकत्वम् । आर्याविशेषरूपछन्दसा द्योत्यद्योतकयो श्रेष्ठत्वसूचनात् ।

> अर्थस्येयमतिश्रेष्ठा श्रेष्ठभानो रसात्मिका ।
> विशेपरत्नतापन्ना वसुरत्नप्रकाशिका ॥ १ ॥
> मध्यस्था प्रथमं प्रोक्ता श्रीमद्वल्लभदीक्षितैः ।
> सोर्वशी राजता नित्या मुरलीधरमानसे ॥ २ ॥

अष्टरत्नप्रधाननवमस्योर्वशीत्वं प्रधानतयोक्तं माणिक्यस्य ।

> रसमध्यसुवर्णनायिका वरमाणिक्यतया निरूपिता ।
> हृदये मुरलीधरस्य सा लसतान्नित्यमनन्तवैभवा ॥ ३ ॥
> त्रिचरणसमगायत्री तुरीयचरणेन संयुता तत्त्वम् ।
> वेदानां प्रसवित्री मुरलीधरमानसे प्रकाशयताम् ॥ ४ ॥ १ ॥

दिनमणेर्दिनप्रधानस्य रत्नमभिधाय क्षणदाप्रधानस्य कृष्णसाराङ्कस्य स्वात्यमृतबि-न्दूद्भव मुक्ताफलाभिध द्वितीय रत्नमाहुः निवेदनं च स्मर्तव्यमित्यादिना ।

> **निवेदनं च स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।**
> **सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥ २ ॥**

स्मरण चन्द्रेच्छे च मानसे । एव च 'अह तवास्मि' इति निरन्तर स्मर्तव्यम् । तच्च भगवत्प्राप्तौ मुख्य निमित्तम् । तेनाविकृतषोडशदल आधिदैविको भगवन्मनश्चन्द्र आधिभौतिकेऽविकृते सत् विश्वात्मता याते अक्षरात्मनि व्यापके पञ्चदशकलत्वं प्राप्ते सेव-कमनश्चन्द्रे निविशेते, तदा षोडशकलो भवति । अत एव षोडशसङ्ख्याकाश्चरणाङ्काः । अत

---

१ जयतादिति पाठ । २ निवसत इति पाठ ।

एव रसिकशिरोमणिभिः श्रीहरिरायैः 'यद्ध्यानाच्चेतोपि च षोडशकलमञ्जसा भवति' इत्युक्तम् । इहापिशब्दाच्चित्तबुद्ध्यहङ्काराणां तत्सङ्ख्याकानां चतुःषष्ट्यक्षरात्मिकाः कलाः सम्पद्यन्ते । सर्वथा तादृशै. कायवाङ्मनोभिरनन्यतया ये भवन्त प्रपन्नाः तादृशैरिति सहार्थे तृतीया । यद्यपि स्मरणे सङ्गापेक्षा नास्ति, तथापि तादृग्भिन्नैः सह सङ्गनिवृत्त्यर्थं तथोक्तिः । सर्वसेवकानामीश्वरत्वेन निरोधकत्वात् तेष्वेव दैवेषु आत्मत्वमात्मीयत्व च मनुते । अतो 'निजस्य नैजाना चाविकृतेच्छात' इत्युक्त प्रकाशे । भगवदिच्छा परीक्षाद्यर्था तात्त्विकी नेत्यविकृतोक्ता । स्वतन्त्रप्रवाहमर्यादयो रत्ने शोकोत्पादकत्वात् शोकाश्रयत्वात् वा शुक्तित्वम् । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकनिवेशस्योक्तत्वात् शोकजनकत्वम् । करिष्यतीति सामान्योक्त्या केषुचिद्विलम्ब., केषुचिन्मध्यविलम्बः, केषुचिदतिविलम्ब इति द्योत्यते । वर्तमानसामीप्ये भविष्यत्प्रयोगात् प्रथम. पक्षः, इतरौ तु सामान्यप्रयोगाद्बोध्यौ ।

उपरितनमर्यादा शुक्तिरधस्तात् प्रवाहरूपा च ।
उभयोः सम्पुटगर्भे स्वातिरसालं विरत्नरत्नेव ॥ १ ॥
उपरि महामर्यादाधस्तनशुक्त्या तु सम्पुटं याता ।
पुष्टिर्मुक्ता मध्येऽसंसृष्टा निर्गता ततः शुद्धा ॥ २ ॥
पुनरनयोर्न प्रविशति भगवद्भूषासु संसक्ता ।
इत्थ मुक्तारत्नं द्वितीयमथ द्वय वेद्यम् ॥ ३ ॥
प्रवाहवेदमर्यादाशुक्तिसम्पुटनिर्गताः ।
कलानिधे रत्नरूपा मुक्ताः स्वातिरसात्मिकाः ॥ ४ ॥
भवन्तु भावे सरसे तासां मम रसात्मनः ।
सदा येन भवेद्भावो भूषणे भूषणे विभोः ॥ ५ ॥
प्रशस्तपुष्पवद्रत्ने सर्वरूपरसान्विते ।
श्रीकृष्णहृदये भाते भासेता हृदये मम ॥ ६ ॥ २ ॥

रसवर्षणभावद्वादशात्मककृष्णसाराङ्काह्लादकरसरश्म्युदयमात्रेण प्रफुल्लता प्राप्तवतो., अत एव प्रशस्तयोरत्युत्कृष्टरमार्णवस्थरत्नरूपयो कमलयो पुष्पयो सदा विद्यमानसाययोर्गोविप्रप्रतिपालकवशप्रवर्तकयोरलौकिकयो सकलभुवनाप्यायकत्वेन पुष्टिप्रदयो' सूर्याचन्द्रमसो सदानन्दरूपे रत्ने अभिधाय तृतीया सेवकव्यक्तिं विना सेव्यलीलानुदयात् पूर्वोत्तरान्वयिनी सदानन्दमध्यस्था चिदानन्दाक्षरदैवजीवसम्बन्धिदेहरूपविद्रुमाख्या मध्यपुरुषबोध्यामदिगन्ता रत्नव्यक्तिमाहु सर्वेषामिति ।

सर्वेषां प्रभुसम्बन्धो न प्रत्येकमिति स्थितिः ।
अतोऽन्यविनियोगेऽपि चिन्ता का स्वस्य सोऽपि चेत् ॥ ३ ॥

---

१ अन्त इति पाठ । २ सदा विद्यमानराणवस्थरत्नरूपयोरिति पाठ ।

वसुन्धराप्रधानानां प्राकृताना स्वस्वीयदेहाना परब्रह्मसम्बन्धादलौकिकता यातानामक्षरस्वरूपत्वेन चिद्रूपसात्त्विकाना विशेषेण मङ्गलद्रुमरूपता भवति । सा तु श्रीकृष्णाभरणत्वेन । किञ्च, द्रवतेर्गत्यर्थकत्वेनान्यत्र विनियोगसम्भव उक्त. । न हि स वस्तुतो भवति । यतोऽलौकिकहस्तिपकेन प्रभुचरणारविन्देन स्वसेवकमनोमत्तमातङ्गस्य स्वस्मिन्नेव स्थापनाय नित्याङ्कुशधारण कृतम् । अत उक्त ललिते 'एतत्पदपङ्कजमधुमत्तस्याय निसर्ग एवाभूत् । नेतरभाव भजते यदङ्कुशो नित्यमेवास्ती'ति । प्रभोरिच्छायाः सर्वकार्यकरणसमर्थाया यः सम्बन्धः स परब्रह्मण समत्वात् सर्वत्र समः । ईदृग्देहाना मङ्गलमन्दिरवेदत्रयात्मकाक्षराधारत्वेन मङ्गलरत्नत्वम् । स्वय विराजमानत्वात् ।

भौमानां विद्रुमत्वं भवति निजपरस्वीयदेहादिकानाम्
कृष्णेऽद्धा स्वर्पिताना रसमयपरमालौकिकानां स्वभक्तैः ।
स्वीयाचार्यस्य मार्गे परमगुणगणालङ्कृता भूषणार्हाः
सेवायुक्ता यतस्ते रसमयवपुषो जङ्गमाः कल्पवल्ल्यः ॥ १ ॥

मच्चित्ते ता भवन्तु प्रणयरसभरा उर्वशी रत्नमध्यात्
बाह्यायां वीथिकायां हृदयपरिसरे रत्नरूपाः सुवर्णे ।
इत्थ रत्नं तृतीयं नवसु निगदित पूर्णकामायमानम्
तस्मै दिव्याय मे स्यान्नम इह परमानन्दलाभाय नित्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु मध्यहीनाधिकारिभि स्वय ज्ञात्वा स्वदेहस्यार्पितत्वेपि पुत्रादीनां ज्ञानाभावात् तद्देहानामज्ञानावृतचित्तत्वेन लौकिकत्वादन्यविनियोग एव भवतीति भवतिचिन्तेति बुधस्य सेवकजनशिक्षकस्य महापुरुषस्य निवेदकस्य प्रभावादज्ञानकृतनिवेदितदेहानामपि चिन्ता न कार्येति मरकताभिध तुरीय रत्नमाहु· अज्ञानादिति ।

अज्ञानादथवा ज्ञानात् कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणैस्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

अज्ञानस्य व्युच्चरणोत्तरक्षण एव सम्बन्धात् प्रथममुपादानम् । तच्चावरकत्वात् सङ्कर्षणनिचोलनिभम्, यत· ज्ञानात् प्रकाशकत्वेन भास्वरप्रायात्[1] स्वच्छाद्धेतुभूतात् कृत देहादीना परमात्मने समर्पणम्, श्रीकृष्णाधीनकरण प्राणानामविकृतमव्ययत्वाद्धेयम् । अतस्तस्मै हित· प्रत्यय· सातिश्च वेद्य· । बुधेऽज्ञानाद् ज्ञानाद्वार्पित स गृह्णाति, बुधत्वेन वैषम्याभावात् । तदीयत्वेन रत्नमपि तादृशम् । म्रियतेऽनेनेत्यहन्ताममतात्मको विविधदुःखदो मनोदेहेन्द्रियविकृतिजनक· ससारो मरः, तस्य कतो नैर्मल्यजनक· । यतः क निरतिशयानन्दः, त तायति तनोति वा उप्रत्ययान्त· । मनोदेहेन्द्रियादीन् स्वभावतो मलिनान्

१· भास्करेति पाठ ।

कतकापरपर्यायनिर्मलीकृतघनरस शोधयति, तथेदमपि । अतः प्रमाणरूपरामेण तादृग्वर्णवसन धृतम् । अज्ञ सुज्ञ वा पण्डितत्वादनुगृह्णाति ।

सरस्वतीरूपनिचोलरामस्याङ्गे य आनन्दमये रसाथाम् ।
श्रीबालकृष्णो रमते यथेच्छं तं पूर्णकामं प्रणमामि देवम् ॥ १ ॥

बुधो विद्यारूपः प्रकटपरमानन्दजनको
निचोलं यन्नीलं सकलरसशृङ्गारविभवम् ।
धृतं येन स्वच्छं मरकतमणिप्रख्यमतुलम्
स मे चित्ते भूयादखिलतिमिराज्ञानदलनः ॥ २ ॥

निकुञ्जे यल्लीनं सरसरमणीनां हृदि तटे
प्रसिद्धं वृन्दाया विपिनभुवनेत्र प्रतिदिनम् ।
प्रमेयं विख्यातं दशरसरसालङ्कृतवपुः
महातेजःपुञ्जं मनसि मम भूयाद्वसुमितम् ॥ ३ ॥

मरकतमिह रत्नं यद्बुधस्योक्तमेत-
त्प्रभवतु मम चित्ते शोधनाय प्रकामम् ।
गुरुचरणसमर्प्या स्याद्यथा पुण्यकर्त्री
सकलदुरितहर्त्री सर्वकामप्रदात्री ॥ ४ ॥

इति बुधस्य मरकताख्य चतुर्थं रत्नम् ॥ ४ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता सकलरसमयः श्रीनिकेतन· पूर्णपुरुषोत्तमोऽर्पितमङ्गीकृतवान्, न वेति सशयमुद्दिधीर्षवो मुकुन्दमुखारविन्दतेजोनिधिरूपा· श्रीवाक्पतय आचार्या· सर्वथा प्रपन्नान् सेवकान् वाचस्पते· सकलगुणनिधान पुष्परागाख्य पञ्चम रत्नमाहुः तथा निवेदने चिन्तेति ।

तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥ ५ ॥

पुष्यन्ति अनायासेन भक्ताना शुभमनोरथा येन स पुष्य· पुरुषोत्तम·, तत्र रागो येन, समर्पणमात्रादिति अङ्गीकृतिः, तस्मिन्ननुरागादेव सर्वथा भवतीत्यन्वर्थं रत्नम् । अय भाव· । 'पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्र' इति व्युत्पादनात् पुष्यन्ति, पुष्टानि भवन्ति भक्तमनसेप्सितानि येन स पुष्य । स च तेजोमयनक्षत्रात्मा न क्षीयते, न क्षरति, रश्मिभिर्व्याप्नोतीत्यक्षररूपः सदानन्द· पूर्णः श्रीपुरुषोत्तम·, तस्मिन् रागो येन तादृश· । भगवदङ्गीकृतेरिद लक्षण यत्तत्र परा भक्ति· प्रादुर्भवति । अत एव पूर्ण· सदा ब्रह्माद्याश्रयणीयतया सहितत्वात् पुरुषेषूत्तमश्चेति नोपेक्षतेऽङ्गीकृतवस्तुमात्रम्, अर्पितस्य सच्छन्दार्थरूपत्वेन तस्य श्रीमु-

येनामनामित्वेन तदीयत्वात् । एव ब्रह्मानन्दादुद्धरण पदार्थमात्रस्य वेद्यम् । भजनानन्दे योजन तु पूरणात् पुरुषधर्मः ।

पूरणात् पुरुषतामनवद्यामुत्तमां समधिगम्य रमेशः ।
सोयमत्र नहि मुञ्चति भक्तान् क्रीडति प्रतिदिनं हृदयेषु ॥ १ ॥
पुष्यति प्रतिदिन हृदये वै येन राग इह भक्तजनानाम् ।
तद्गुरो रसमयं पररत्न पुष्पराग इति मे मनसि स्यात् ॥ २ ॥
स्वस्य स्वीयजनस्य वा परवशत्वादन्ययोगो भवेत्
दैवादत्र सदा तदा निजजनैश्चिन्ता न कार्या यतः ।
सामर्थ्यं पुरुषोत्तमस्य सततं श्रीभर्तुरव्याहतम्
जानीयादिति पुष्परागरचना मे मानसे भासताम् ॥ ३ ॥

इति पुष्परागाख्य पञ्चम गुरुदेवस्य रत्नम् ॥ ५ ॥

अहं ममेत्यसद्ग्राहेण लोचति यस्मिन्निति लोक., पुन पुनरावर्तनदः प्रवाहमार्ग. । अत्र लोचन नामाहन्ताममतयोरेव विशेषज्ञानम् । तत्र व्यवहारे क्रियमाणे सेवकस्य स्वयनाशनाय फल न भवति, किन्तु लोके व्यवहारेण फलाभावात् खेदे सति हरिः करिष्यति, तदेव भविष्यतीति निश्चये जाते भगवान् पुष्टिमार्गे एव तिष्ठतीत्यनायासेन सकलमनोरथा. सेत्स्यन्तीति तटस्थतया सेवकै. स्थेयमित्युपदिशन्ति, मर्यादामार्गेपि स्वय-नाशनायोपदिशन्ति लोके स्वास्थ्यमित्यादिना ।

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।
पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥ ६ ॥

भक्ताना स्वयनाशनेन सकल दु ख हरतीति हरिर्येतोऽय तृतीयमार्गस्थः । मर्यादा-मार्गे देशादीना कृष्णाश्रयोक्तरीत्या साम्प्रतमसाधकत्वात्, तत्र प्रत्युत प्रत्यूहमेव करोति परीक्षार्थै, स्वतन्त्रेच्छत्वाच, पुष्टिमार्गस्थितत्वेन सुखमेवान्तत. प्रयच्छतीति पुरुषार्थद्वय सम्पद्यते । अन्यथा विततानेकविध्युक्तसाधने क्लेशेपि फलाभावे सुतरा क्लेश. । तस्मात् स्वय कविनाम्ना रसाधायकरीत्या अलौकिक न केनाप्यपनोद्य फल प्रयच्छतीति भाव. । अत एव कवेर्वज्ररत्वेन व्रजति पर्वततुल्य किल्बिष गच्छत्यनेनेत्यन्वर्थेन सर्व सेत्स्यतीति साक्षितया सेवकैस्तत्कृतिं पश्यद्भिरेव स्थेयम् ।

वाणिज्यादौ च वेदे विविधविधिकृतौ विघ्नमेवेति वेद्यम्
यस्मात्तस्मात् फलं वै न भवति नितरा कर्तुरस्य कृपायाः ।
अन्तःस्थभूयोभिमानो न भवति सुतरा मानसं वज्रतुल्यम्
नीरीभूतं यथा स्यात् फलमपि भवति श्रीशनिष्ठं यतस्तत् ॥ १ ॥

---

१ प्रतिलत्वमिति पाठ । २ वेदे इति पाठ । ३ भवादिति पाठ ।

पर्वतसदृशं किल्बिषमिह जातं भक्तवर्गस्य ।
व्रजति त्वरितं वज्रादित्यन्वर्थं कवे रत्नम् ॥ २ ॥
साक्षीवत्कृतिमादराद्भगवतो यूयं सदा पश्यते-
त्येवं सिध्यति सर्वमीप्सिततमं कार्ये फलं कर्तृतः ।
पुष्टिं श्रीपुरुषोत्तमादुपदिशन्त्यद्धा तदात्मका
आचार्या इह वैष्णवान् स्वकुलतोप्यन्याननन्याश्रितान् ॥ ३ ॥
मर्यादात्यजनं विरुद्धमिह यत्तत्त्वं पर ये विदुः
पुष्टेः किन्तु दरिंभरित्वमिति तत् स्वीकृत्य पुष्टिं गताः ।
दुष्टास्ते दयया सदा विरहिता वेदाक्षरान् वाचय-
न्त्यद्धाज्ञान्गुरुमीश्वर ह्युपदिशन्तीशस्य चाज्ञांद्रुहः[1] ॥ ४ ॥
इति कवे· शुक्रस्य रत्न षष्ठम् ॥ ६ ॥

कविर्ज्योतीरूपो देवः सुरासुरभावज्ञ आसुरभाव निन्दयन् दैवभाव स्तुवन् स्वरत्नेन । एव च प्रह्लादादिष्वासुरत्वेपि तद्धर्माभावादनुग्रह', अन्येषु निग्रहोपि सूचितोऽनेनेति । दैवै· किं कृत्वा स्थेयमित्यादिसन्देहान् सारिरत्नेन निवर्तयन्ति सेवाकृतिरित्यादिना ।

सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छया ।
अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

गृणाति परमात्मनस्तत्त्वमिति गुरु', 'गुरु न मर्त्य मन्येते'ति वाक्यात् तदुपदिष्टमार्गेण रसमयी सेवा विधेया । तत कदाचिद्भगवदनुग्रहवशात् सेवकस्य विशेषेच्छाया भावरूपा भगवदिच्छा विशेषाकृतिरूपेण तन्मनस प्राकट्यमाप्नोति, साद्धा भगवदिच्छेत्यनुमित्या मन्तव्या सेवकै· । एव हि गुर्वाज्ञाबाधनमबाधन वा हरीच्छया भवतीति भाव· । इन्द्रनीलरत्नवतिमन्थरगते· सर्ववर्णैरनपनोद्यवर्णौ· तमसाप्यनुपनोद्य च सर्ववर्णत्वात् । इन्द्र· परमात्मा परमैश्वर्यवान् सकलरसाया जीवनरसवर्षणशील, अत एवाद्युदात्तस्तद्वदतिनिबिडश्यामसुन्दरमूर्ति·, तस्येदम् । अनेन श्यामसुन्दरसेवाया मन.प्रभृतीना वृत्तयोऽव्यावृततया मन्थरगतयो रसमयस्थिरविद्युल्लतारूपा भवन्त्यत उक्त सेवापर चित्त विधाय स्थीयता सुखमिति । निबिडरसकुञ्जसेवाया मन्थरा गतिर्भवतीति सेवासक्त्या सकल सिध्यतीति व्यञ्जितम् ।

गुरुणा परमेश्वरेण या कथिता सर्वरसप्रदायिनी ।
परमा तनुसेवना तथा वसुना स्वस्य च सा परा मता ॥ १ ॥
यदि सा त्वधिका ततो भवेन्मनसस्तस्य परात्मनः प्रभोः ।
परमेष्टतयावगम्यता निजभक्तैरवरुध्य चेन्द्रियम् ॥ २ ॥

---

1 आशाद्रुह इति पाठ ।

स्थिरतामुपगम्य सेवयावसरेऽन्यत्र कथारसैस्तथा ।
रविनन्दनरत्ननीलतां रमणीयां हृदये विचिन्तयेत् ॥ ३ ॥
इन्द्रनीलमणिवद्विराजिता सर्ववर्णसमवायदेवता ।
मन्दमन्दगतिमद्रसान्विता मे मनस्यविरतं विराजताम् ॥ ४ ॥

यद्यप्यनेन भगवत्सेवाया देहेन्द्रियाणा स्थिरतोपदिष्टा, तथापि 'यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चित· । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभ मन· । इन्द्रियाणा हि चरता यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नावमिवाम्भसी' त्यादिवाक्यैर्वायोरिव मनसो दुर्ग्रहत्वेनानेकदु·खोत्पत्त्या चित्तोद्विग्नताया सेवाया असम्भवात् तन्निवृत्त्यर्थं गोमेदाख्य विधुतुदस्याष्टम रत्नमाहु चित्तोद्वेगमित्यादिना ।

चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत्करिष्यति ।
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥ ८ ॥

सासारिकानन्तदु·खजन्योद्वेगस्य चित्तधर्मतयाऽवश्य प्रथम भवनमित्यकृतोपि स कृतो भवतीति वक्रोक्ति । तदुत्तर सेवकस्य यत्कर्तव्य तदाहु हरिर्यद्यत्करिष्यतीत्यादिना । सेवकाना सकलदु·खहर्ता हरिर्यद्यदनेकविध दशलकारप्रकृतिबोधितफलाश्रय करिष्यति, तथैव तस्य हरेर्लीलेति मनसि ज्ञात्वा चिन्ता शीघ्र विसृजेत् । विधौ लिङ् । विधि· कर्तव्यार्थोपदेश· । करिष्यतीति वर्तमानसामीप्ये लट् । अनेन वर्तमानकार्यं भविष्यत्कार्यं सकल भगवल्लीलेति सेवकैर्मन्तव्यमिति भाव· । अतीतसमये स्मृतिमात्र आनन्द उपलक्षणत्वेन वेद्य । वर्तमानस्यानुभूयमानागणितानन्दत्वे रसाधायकत्वम् । भविष्यति तु भाविनि कार्येऽत्युत्कण्ठित मन इति रसाधायकत्वमिति त्रिष्वपि समयेषु यद्यत्कार्यम्, सा लीला । एव च सदा चिन्तात्यागे गवामिन्द्रियाणा तेषामाधारसारूपमङ्गलदेहस्य बोधकवाणीना च स्नेहात्मकमेदो वृद्ध्या गोमेदो विधुतुदरत्नप्रकाशकस्यास्य भवति । किञ्च, भगवत्सेवकमानसचन्द्रस्य भगवद्वियोगजरस रूपस्फूर्त्या तत्तल्लीलाया· स्मरणात् तन्मयत्वेन ब्रह्मभूय लब्ध्वा परब्रह्मभगवत्प्राप्तिरविलम्बेन भवतीति श्रुतिरहस्यार्थोऽनेन व्यञ्जित ।

चिन्तात्याजनतस्त्वनेन विदुषां वाणीहृषीकादिकाः
पुष्टिं यान्ति निरन्तर विधुमनःखेद विधायाद्भुतम् ।
शीघ्रं प्राप्तिरतो यतो भगवतो लक्ष्मीपतेरञ्जसा
गोमेदाभिधरत्नरूपत इदं मे मानसे भासताम् ॥ १ ॥
गोपालगोरक्षणधर्महेतोर्वैश्यत्वमङ्गीकृतमत्र विद्वन् ।
वसुन्धरा गा परिपालनाय कृतावतारस्त्वमुपेक्षसे कथम् ॥ २ ॥
ब्रह्मण्यदेवासु निजेषु कश्चिन्नियोजनीयः सुरतावनाय ।
नो चेत् कथ ते बिरुदं स्थिर स्यात् कृपानिधेऽनन्त शरण्य विद्वन् ॥ ३ ॥

इति मुरलीधरवाण्या देहहृषीकाणि पुष्टिमुपयान्तु ।
मुरलीधरस्य सततं श्रीगोपालप्रसादेन ॥ ४ ॥

इत्यष्टम गोमेदाख्य रत्नम् ॥ ८ ॥

नन्विदानीन्तनानां सेवकानां श्वः श्वः पापिष्ठदिवसत्वेन देशादीनां साधकत्वाभावात् श्रवणादीना सम्यक्तयाऽसम्भवात् पूर्वोक्तप्रकाराणा सुतरामसम्भवाच्च कथ फलप्राप्तिरित्याशङ्क्य सा भवत्यनायासेनेति तत्प्रकार. त्रिसूत्रापरपर्यायेण नवमेन वैदूर्यरत्नेनाहुःतस्मादिति ।

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम ।
वदद्भिरेव सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥ ९ ॥

यस्मात् पूर्वोक्त कर्तुमशक्यम्, तस्माद्धेतोः सर्वात्मना वाचा व्यक्ततया मनसाऽन्तरव्यक्ततया तदर्थानुसन्धानपूर्वक सदा आसुरावेशाभावायाष्टाक्षरमुच्चारयद्भिरेव सेवकै. स्थेयम् । यथा मनसोऽन्यत्र वृत्तिर्न भवति, तथा विधेयमिति मे मनीषाऽस्तीत्युपदेश. । अय भावः । श्रीकृष्ण इति विशेषणम्, शरणमिति विशेष्यम्, त्र्यक्षर सूत्रद्वयम् । तत. समसम्बन्धबोधक द्व्यक्षरमपि परोक्षास्तिना त्र्यक्षरीति नव । किञ्च । जीवात्मन सम्बन्धबोधक द्विधा, अव्ययमनव्यय च । अव्ययात् विकाररहितात् पुष्टिमार्गीयसिद्धा पुष्टिमार्गीयाणाम्, साध्येतरेषामिति भाव । भक्तबोधकादनव्ययाच्च प्रवाहमार्गीयभक्तबोधकादस्तीति लीलाबोधक पदमस्त्विति वा शेषत्वेन विज्ञैर्विज्ञेयम् । एव च सलीलाप्रकाशकत्वेन सह त्र्यक्षरी तृतीयेति नवाक्षरी परमावधिसङ्ख्या वेद्या । एता ब्रह्मसूत्राक्षररूपा सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धैर्धृता., सदैव शिखायज्ञोपवीतधारण ब्रह्मवैवर्ते व्यक्तम् । ब्रह्मादिभिश्च सह जातत्वेन तद्धारणमत्र उक्तत्वादत. सदा धारणम् । 'सदा बद्धशिखेन चे'तिकारिकावन्मालापि सदा धार्या । मलधातोर्धारणार्थकत्वात् । मल्यते सदा ध्रियते सा माला ।

अनुपमसुवर्णरत्नैरद्भुतमाला वसुमितैर्विहिता ।
मध्यश्रीमाणिक्या विराजतां मामके मनसि ॥ १ ॥
इत्थं नवाक्षरीयं परोक्षनित्यास्तिना चोक्ता ।
प्रत्येकं व्यक्तीनां स्वरूपमस्या विराजता हृदये ॥ २ ॥ ९ ॥

तत्र प्रथम जगन्मङ्गलमङ्गलमूर्तिर्भगवदुरसि स्थितेन श्रीवर्णेन सकलरत्नसुवर्णरससम्भृता नित्यानन्ता द्वितीया प्रकृति. ससिद्ध्यर्थिका विराजेते । द्विसुवर्णाकृतिवर्णौ यत्र । अत एवादिर्विस्तरेण विस्ताराय श्रेष्ठभानुकीर्तिवेद्यपरम्परया प्रकाशकौ यत्र द्वौ सदा विराजमानौ सिद्धसाध्यौ यथा रामित्युक्त श्रुत्यानुनासिकौ तौ तु व्यवहार्याव्यवहार्यौ । तत्र पूर्वो गत्यर्थप्रकृतिश्चतुर्थ. ।

इति श्रीमुरलीधरभट्टविरचिता नवरत्नटीका संपूर्णा ।

---

१ स्थयमिति पाठ ।

परिशिष्टम् ।

श्रीलालूभट्टस्य ।

अथ नवरत्नग्रन्थविषये किञ्चिल्लिख्यते । 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या' 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येती'त्यादिवचोभिः प्रेमलक्षणया भक्त्या भगवान् लभ्य. । 'दारान् सुतान् गृहान् प्राणा'नित्यारभ्य 'उद्धवात्मनिवेदिना मयि सञ्जायते भक्ति'रित्यन्तेन वाक्येन प्रेमलक्षणाया निवेदनलभ्यत्वम् । निवेदन च देहादिषु स्वकीयत्वाध्यासनिवृत्तिपूर्वकभगवदीयत्वबुद्धिसम्पादने भवति । 'क्रीडार्थमात्मन इद त्रिजगत्कृत ते स्वाम्य तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्यु'रित्यादिवचनैर्निखिलवस्तूनां भगवदीयत्वात्तदीयत्वबुद्धिसम्पादनेन देहादीना भगवत्सेवोपयोगिकरणस्य निवेदनपदार्थत्वात् । जाते च निवेदने पुनरिष्टानिष्टप्राप्तिनिवृत्त्युपायविमर्शनादिरूपचिन्ताकृतौ स्वकीयत्वाभिमानेन बाहिर्मुख्यसम्भवान्निवेदनवैयर्थ्यं स्यात् । तथा सति न निस्तार इति परमकृपालुभिराचार्यचरणैश्चिन्तारूपप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं 'चिन्ता कापि न कार्ये'त्याद्युपदिदिशे । तथापि निवेदनस्य श्रवणाद्यष्टकानन्तरभावित्वात् श्रवणादीना च प्रत्येक दुरापतया निवेदनस्य सुतरां तथात्वेन प्रेमलक्षणाया अनुत्पत्त्या कथ भगवदाप्तिरित्याशङ्क्य 'श्रीकृष्णः शरण ममे'त्यष्टाक्षरमन्त्रो निरन्तरमावर्तनीयः, तेन च सर्वानुपपत्तिपरिहारः सकलसिद्धिश्चेत्युपदिष्टम् । तत्र कथमनुपपत्तिपरिहारपूर्वककार्यसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तदाशय विवृण्वन्ति प्रभुचरणाः 'साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहु'रित्याभासग्रन्थेन । 'श्रीकृष्णः शरण ममे'त्यष्टाक्षरमन्त्रे साधनफलयोरैकीकरणात्सर्वसमाधानमिति भावः । तथाहि । श्रीकृष्णः फलरूप. नि.साधनजनोद्धृतिकृताभिव्यक्ति. सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा मम नि.साधनस्य शरण आश्रय. शक्याशक्यसम्पादक इति मन्त्रार्थः । यद्यपि स्वायोग्यताविचारे श्रवणादिसाधनदौर्लभ्येन भगवत्प्राप्तिनैश्चिन्त्याभावः, तथापि प्रभो. पुष्टिस्वरूपविचारे शरणागतौ सर्वं सुलभम् । 'तेषामह समुद्धर्ता मृत्युससारसागरा'दित्यादिवाक्यात् । तत्र साधनक्रमेण चेदुद्दिधीर्षु., तदा जीवाशक्यानपि श्रवणादीन् सम्पाद्योद्धरति । अन्यथा विनापि साधन कृतार्थयति । अतः शरणगमन पुमर्थसाधनम् । अत एव 'शरण भावयेद्धरि'मिति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । 'भक्तद्रोहे भक्त्यभाव' इति च । इह भक्त्यभावे भक्तिसिद्ध्यर्थं हरिं शरण भावयेदित्यर्थ. । प्रकृतेपि श्रवणादिनवविधभक्तीना दौर्लभ्य ज्ञात्वा नवविधभक्तिसिद्ध्यर्थमेतन्मन्त्रावृत्तिरुपदिष्टा । अत. प्रमाणबलविचारेण पूर्वपक्ष. । प्रमेयबलविचारेण समाहितिरिति ज्ञेयम् । तथाच फलमेव साधनीकृत्येति फक्किकार्थः । अनेन 'श्रीकृष्ण. शरण ममे'ति मन्त्रार्थो व्याख्यातो ज्ञेयः ।

किञ्च । अय मन्त्रो नेतरसाधारणः । किन्तु पुष्टिमार्गीय. । समर्पणगद्यवत् । अत एव प्रभुचरणैरभिहित 'यदुक्त तातचरणैः श्रीकृष्ण. शरण मम । तत एवास्ति नैश्चिन्त्यमैहिके पारलौकिक' इति । पुष्टिमार्गीयत्व च भगवत्स्वरूपातिरिक्तफलाभाववत्त्वम् । तथाच पुष्टिस्थैरय मन्त्रोनवरतमावर्तनीयः । मनसा पूर्वोक्ततदर्थानुसन्धानेन शरणभावन

च कार्यम् । अत एवोक्तम्, 'एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तये'दिति । एवं प्रपत्तौ भगवानशक्यमपि साधयिष्यतीति निष्कर्ष' । अत एव तद्विवृतौ प्रभुचरणैरूचे 'सर्वात्मना शरणागतौ प्रभुरेव सम्पादयिष्यतीति हृदय'मिति । तथा सति चिन्तालेशोपि नास्तीति प्रतिबन्धाभावे सिद्धे निवेदनसिद्धौ मुख्यभक्तिलाभः, तेन च भगवत्प्राप्तिरिति चिन्ताकरणनिराकरणनिरूपणस्य सार्थक्यमिति कोविदा एव विदाङ्कुर्वन्तु ।

नवरत्नप्रकाशे, 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्योपपत्तिः ।' इय फक्किका पूर्वफक्किकया न सगच्छत इति बहूनामार्याणां महानेवोद्यमोऽस्मिन्ग्रन्थे नानाविधोऽस्ति । परन्तूद्यमशतेनापि न लगतीय फक्किका । तत्राय निष्कर्षो बोध्यः । इह लेखकादिदोषवशात्फक्किकाना वैपरीत्य जात लेखने । अत' फक्किकानामर्थस्वारस्य विचार्य पूर्वापरभाव निर्धार्य फक्किका लिख्यन्ते । तथाहि । इह पूर्वं 'निवेदने भजनाधिकारस्तस्मिन् सति तदनिर्वाह इत्युभयत· पाशारज्जुरिति चेत्' इति फक्किकास्ति । तत्रोत्तरमुक्तम्, 'अत्र वदाम' इत्यादिना । तत्र 'गायत्र्युपदेशजसस्कारव'दित्यन्तेन निवेदनस्यावश्यकतोक्ता । एव निवेदनस्यावश्यकत्वमुक्त्वा निर्वाह केन कार्य इत्याकाङ्क्षाया 'निवेदितानामर्थाना भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्दत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा' इति फक्किकास्ति पठिता । तथाच देहादिनिर्वाह केन कार्य इत्याकाङ्क्षाया निवेदितेन निर्वाहः कार्यं इत्युत्तर सिध्यति । तत्र किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षाया 'दासधर्मत्वात्' इत्युक्तम् । तदग्रे भगवद्वाक्य प्रमाणत्वेनोपन्यस्य निवेदितेन निर्वाह· कार्यं इति ज्ञापनार्थ'मुच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यै 'रात्मशोधकत्वाच्चे'ति पठितम् । तदग्रे 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्योपपत्ति रिति फक्किकया अन्यथानुपपत्ति प्रदर्शिता । तदग्रे 'अपरञ्चे'त्यारभ्य 'अनिवेदितस्य निषिद्धत्वा'दित्यन्तेन निवेदनदानयो' पुनः स्वविनियोगतदभावाभ्या वैलक्षण्य प्रदर्श्य भगवदनिवेदितेन निर्वाह निषिध्य भगवन्निवेदितपदार्थेन भगवदुपभुक्तशिष्टेन प्रसादतया प्राप्तेन निर्वाहः कार्य इति सिद्धान्तितम् । एव फक्किकाक्रमे सर्वोऽपि ग्रन्थ· सङ्गतो भवति । तथाच सिद्धमेतत् । 'द्विजस्य वैदिके कर्मणि गायत्र्युपदेशजसस्कारव'दिति फक्किकाया अग्रे 'निवेदितानामर्थाना भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्दत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरुचिततरा । दासधर्मत्वात् । 'उच्छिष्टभोजिनो दासा' इत्यादिवाक्यैरात्मशोधकत्वाच्चे'त्यन्तो ग्रन्थो ज्ञेय । एतदग्रे 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण एव तन्निवेदने कृतेऽग्रे तदविनियोगे प्राप्ते तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्ति । अपरञ्च । दाने हि न स्वविनियोगः । न तु निवेदने । अन्यथा निवेदितान्नादेर्भोजन न स्यात् । अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात्' इत्यन्तो ग्रन्थोऽस्ति । तदग्रे 'किन्तु प्रभौ निवेदितार्थविनियोगे जातेऽग्रे तदर्थं यत्न· कार्यो न वेति भवति चिन्ते'त्यादिरूपो ग्रन्थोऽस्तीति सर्वमनवद्यम् ।

निवेदन.

૧ સિન્ધદેશાન્તર્ગત ઠઠ્ઠાનગરનિવાસી ભગવદ્ધર્મપરાયણ શેઠ જેઠાનન્દ હીરાનન્દ કરાણીના ભાઇ જેઠાનન્દ ધનમલ કરાણીની પરલોકવાસી પુત્રી બાઈ પડલીબાઈના દ્રવ્યથી આ નવરત્ન ગ્રન્થનુ પ્રાકટ્ય થાય છે સદરહુ બાઈ પડલીબાઈના લગ્ન ઠઠ્ઠાના શેઠ તુલસીદાસ ઇસિરદાસ સાથે થયા હતા

૨ નવરત્નની શ્રીગુસાઇજીની વિવૃતિ અને શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ એમ બે ગ્રન્થના આશયનો સગ્રહ કરી સપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રિવર્ય કલ્યાણજીભાઈ કાનજીએ ગુજરાની ભાષામા અનુવાદ યોજ્યો છે ઉક્ત શાસ્ત્રીજીનો અમે તદર્થ ઉપકાર માનીએ છીએ ગુર્જર અનુવાદને અન્તે ગુજરાતીમા 'નવરત્નતાત્પર્ય' છાપ્યુ છે આ તાત્પર્ય અમે દશેક વર્ષ ઉપર લખ્યુ હતુ, અને નડીયાદના વૈષ્ણવ ત્રિભુવનદાસ પીતામ્બરદાસ શાહે પોતાના તરફથી પ્રકટ થતી ષોડશગ્રન્થની માલામા છાપ્યુ હતુ તે તાત્પર્યને શોધી સ્વલ્પ સૂધારા વધારા સાથે અત્ર છાપ્યુ છે આથી સસ્કૃત જાણનાર અને નહિ જાણનાર વૈષ્ણવ માત્ર આ ગ્રન્થનો આદર કરી શકશે

૩ નવરત્ન ગ્રન્થ શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિજ કૃપાપાત્ર સેવક ગોવિન્દ દવેને ઉદ્દેશીને પ્રકટ કર્યો છે આ ગ્રન્થનુ પ્રાકટ્ય શ્રીસુબોધિનીજીના પ્રાકટ્યથી પૂર્વ થયેલુ લાગે છે શ્રીસુબોધિનીજીમા નવરત્નના કોઈ કોઈ શ્લોકનો ઉપન્યાસ જોવામા આવે છે આ ગ્રન્થ નવરત્ન શાથી આચાર્યશ્રીએ કહ્યો એનુ સ્પષ્ટીકરણ શ્રીમુરલીધરભટ્ટ પોતાની ટીકામ-સ્પષ્ટ કરે છે નવરત્ન ઉપર શ્રીગુસાઇજીએ ટીકા લખી છે, અને શ્રીગુસાઇજીની ટીકા ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજી અને કાકા શ્રીવલ્લભજીએ વિવરણ લખ્યા છે શ્રીમુરલી-ધરભટ્ટજીએ નવરત્ન ઉપર સ્વતન્ત્ર ટીકા લખી છે આ ઉપરાન્ત લાલૂભટ્ટજીએ નવ-રત્ન ઉપર બે સ્વતન્ત્ર લેખ લખ્યા છે આ બન્ને સ્વતન્ત્ર લેખ શ્રીગુસાઈજીના નવરત્ન પ્રકાશની એક બે પક્તિ સ્પષ્ટ કરવાને લખ્યા છે આ સ્વતન્ત્ર લેખમાનો બીજો લેખ લાલૂભટ્ટજીના નિર્ણયાર્ણવમા મુદ્રિત છે આ લેખમા 'अन्यथा दारपरिग्रहोत्तरक्षण तत्परिग्रहवैयर्थ्यापत्ति' એ શ્રીગુસાઇજીની પક્તિ એના પૂર્વની પક્તિ સાથે લાગતી નથી એમ જણાવી શકાસમાધાન કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે આ પક્તિ એમના લખ્યા પ્રમાણે 'गायत्र्युपदेशजसस्कारवत्' પછી આવે છે પરતુ નવરત્નની શ્રીગુસાઇજીના પ્રકાશની બહુ પ્રાચીન અને સુદર શુદ્ધ દશ બાર પ્રતિઓ અમને પ્રાપ્ત થઈ હતી એમાની એક બે પ્રાચીન પ્રતિ ઉપર 'निवेदनस्य कार्य' એ પક્તિ જે અમે આ પુસ્તકમા ચોથા પૃષ્ઠ ઉપર કૉઉસમા મુદ્રિત કરી છે તે અધિક જોવામા આવે છે એ અધિક પક્તિ કોણે ઉમેરી અથવા ક્યાથી આવી તે અમને જ્ઞાત થયુ નથી તથાપિ એ પક્તિ પ્રાચીન પ્રત ઉપર જ પ્રાચીન અક્ષરોમા લખેલી જોવામા આવી છે તેથી અત્રે શ્રીગુસાઈજીના પ્રકાશમા કૉઉસમા છાપી છે સભવ છે કે બહુ પ્રાચીન સમયથી શ્રીગુસાઈજીના પ્રકાશમાથી લેખકના પ્રમાદથી એ કૉઉસમા છાપેલી પક્તિ રહી ગઈ હોય અને તેથી એ પક્તિ વિનાની પ્રકાશની અન્ય પ્રતો થઈ તેથી કોઈ મહાનુભાવી બાલકે પ્રકાશની પ્રતને મૂલ પ્રતની સાથે સરખાવતા આ પક્તિની ત્રુટિ માલૂમ પડતા પોતાની પ્રત ઉપર લખી લીધી હોય અથવા તો

તેવા જ કોઇ બાલકે લાલૂભટ્ટજીની માફક પોતાને અસગતિ પ્રતીત થતાં અર્થ ઘટાવવાને આ પક્તિ ઉમેરી પણ હોય ગમે તેમ હોય તો પણ આ કૉઉસની પક્તિથી પ્રકાશનો અર્થ બધ બેસી રહે છે, અને તેથી લાલૂભટ્ટજીનો પ્રયત્ન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએજ ઉપયોગી લાગે છે

૪ નવરત્નના યાવત્પ્રાપ્ય સસ્કૃત સાહિત્યનો સગ્રહ કરી શોધી અત્ર પ્રકટ કર્યું છે શ્રીગુસાઇજીનો નવરત્નપ્રકાશ પ્રાચીન શુદ્ધ દશેક પ્રતિ ઉપરથી શોધી પ્રકટ કર્યો છે શ્રીપુરુષોત્તમજીની નવરત્નપ્રકાશવિવૃતિ તથા કાકા શ્રીવલ્લભજીની નવરત્નપ્રકાશ-ટીકા પણ બહુ સારી પ્રાચીન પ્રતિઓના આધારે શોધી છપાવી છે શ્રીમુરલીધરભટ્ટ-જીની ટીકા માત્ર બે પ્રતિ ઉપરથી છપાવી છે આ ટીકાની શોધમા અમે બહુ શ્રમ લીધો છે, તો પણ અમને તન્મુદ્રણમા સતોષ થયો નથી આ શ્રીમુરલીધરભટ્ટજી કોણ અને ક્યારે થયા તે પણ અમને જ્ઞાત થયુ નથી આ સસ્કૃત સાહિત્ય અમને પ ગટ્ટૂલાલજીના પુસ્તકસગ્રહમાથી, પોરબદરવાલા શ્રીરણછોડલાલજી, સુરતવાળા શ્રીવ્રજરત્નજી, શાસ્ત્રીજી મુખ્યાજી ગોકુલદાસજી તથા શાસ્ત્રી ચીમનલાલ આદિ તરફથી મળ્યુ છે આ સર્વનો અમારા ઉપર પરમ ઉપકાર થયો છે

૫ શ્રવણ કર્યું છે કે શ્રીગોકુલેશે નવરત્ન ઉપર ટીકા લખી છે, તથાપિ તેનુ દર્શન કરવાનુ સૌભાગ્ય અમને ક્યાહિ પણ થયુ નથી સભવ છે કે શ્રીગુસાઇજીની વિવૃતિમા આપે કવચિત્ ઉમેરો કર્યો હોય આવો કોઇ ઉમેરો એ વિવૃતિમા પાછળથી થયો છે એમા તો સદેહ નથી એવો એક ઉમેરો જે અમને મળ્યો તે અમે ટિપ્પણમા સૂક્ષ્મ અક્ષરમા છાપ્યો છે

૬ દ્રવ્ય આપનાર શેઠ કરાણી તથા ઉપર જણાવેલા શ્રીગોસ્વામિ બાલકો તથા વિદ્વાનોના સાહાય્યથી આ પરમ પ્રેમ અને પરિશ્રમથી સિદ્ધ થયલો ગ્રન્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ-કમલમા સમર્પીએ છીએ

હોલોત્સવ
૧૯૮૧
મુબઈ

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા,
ધૈર્યલાલ સાંકલીઆ.